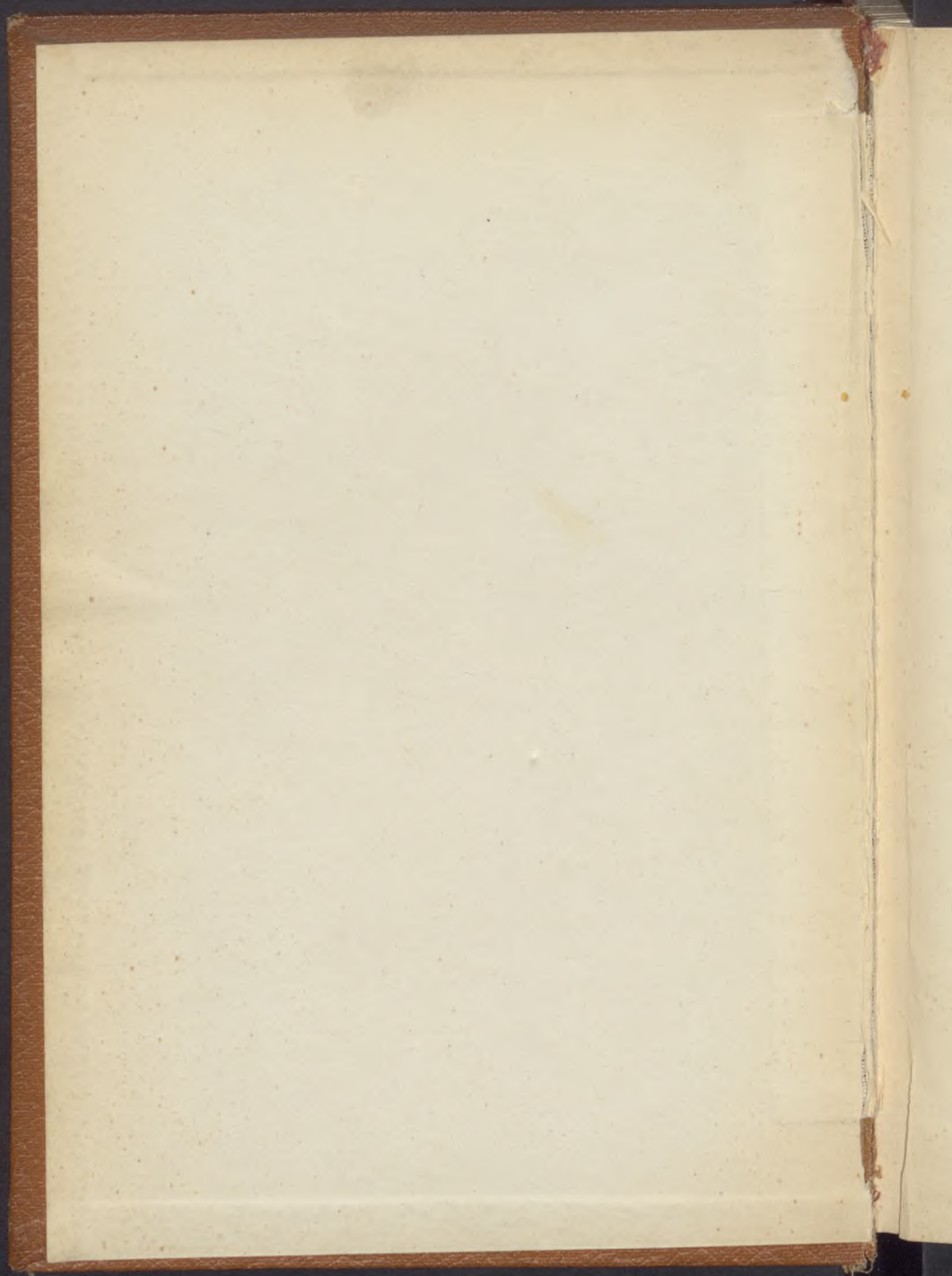

F

10511

Németh Andor

FÉNYES SAMU ÉS IRÁSAI

Néhány elemzés

Wien, 1931

218.107/10/2

Kiadja a „Diaspora“

AZ EMBER.

Az ember terveket sző s hajt végre, ül az íróasztala előtt, kávéházban tárgyal, az uccán lohol, környezete kicserélődik, a körülmények átalakulnak, az elvégzett összeborul s mint az erdő zug a háta mögött, miközben idegen akaratok arcába csapódó indái között keresi utját. Az óra ketyeg a mellényzsebben, az erdő végtelen s aki csillogó szemmel vágott neki az irdatlannak, ősz fejjel fordul ki valamely csendes tisztásra s hirtelen feleszmél: Hogyan? Imént még dél volt s közben este lett. Így mulik az idő.

De vannak berkek, amelyekben áll az idő s aki az imént úgy sietett, mintha lángok kapkodnának a bokája után, most megbabonázottan áll, oly titokzatos a csend s oly megnyugtató látvány a berek közepén az a közel ezeresztendős óriásfa, amint királyi elhagyatottságban borong. Az élet tiszteletének pogány alázatát, mellyel ókori népek egy-egy vénségében is lombokat hajtó, erejének teljében büszkélkedő faóriásnak hódoltak, érzi e sorok írója most, amint életének cikcakkos utjain újra kijut a pagonyba s minden emléke áhitattá szépül, amint megáll az emberfaóriás bölcs és nyugtató árnyéka alatt.

Mi ez? A megilletődés zavara? Áhitatos csendről

beszél a jövevény, holott a hatalmas lombkorona zug és szenvedélyes gondolatokkal viharzik — ami annál szembeötlőbb, mivel köröskörül csendes az erdő. Elég a megilletődésből: itt figyelni kell. Ki tudja mit lát a viharok idején kiterébélyesedett óriás, milyen nyugtalanságok nyögetik, milyen jövendők derengése, milyen alkonyatok pirkadata vonja fénybe az alacsonyabb fenyérből kimagasló sudarát?

*

A kritikus hozzákezd tehát lejegyezni gondolatait, amiket tíz kötetbe préselt életmű vert fel benne, de miközben a formulán töpreng, mellyel ez író helyét meghatározhatná, midőn nekikészül, hogy ki jegyezze a közel negyedfélezer oldalnyi sűrűn nyomtatott szövegből azokat a passzusokat, amelyekben a szerző a legerőteljesebben szegezte le véleményét, sorsról, világról, különösképen pedig a zsidó sorsáról a magyar világban, a tengernyi sor csendes hullámverése és sziklákat ostromló tajtékharagja egyre az elevenen lélegző emberre emlékezteti s úgy érzi, meg kell kísérelnie, ha még oly fogyatékos eszközökkel is, megrajzolni az embert, hogy az életével értesse meg azokat a termékeny ellentmondásokat, amelyek tevékenységét determinálták.

Fényes Samu fellépése a magyar liberalizmus fénykorával esik egybe. Széchenyi, Eötvös, Deák és Klauzál eszméi behatoltak a köztudatba. Az uralkodójával megbékült nemzet a társadalmi és

felekezeti béke jelszavával fog hozzá a most következő, majdnem félszázados nyugalmi állapot anyagi és szellemi értékeinek kitermeléséhez. A már a megelőző évtizedekben elmagyarosodott zsidóság boldog fellélegzéssel élvezi a recepció előnyeit s teljes jóhiszeműséggel magáévá teszi a magyarság erkölceit, világszemléletét és célkitűzéseit. A zsidó ifjak előtt megnyílnak az iskolák, sőt az egyetem kapui is; közpályára léphetnek, résztvehetnek a közszellem irányításában, állami funkciókat tölthetnek be. Ez az aranykor. A vendégszerető magyar Kanaán keblére öleli Ahasvér utódait.

E boldog korszakban, melynek társadalmi egységét még nem dulja fel az osztályharc, amelynek horizontján már csak távolról villódzanak a nemzetiségi feszültség veszélytelen kisülései, indul el utjára Fényes Samu. A kassai fiskális csakhamar megveti lábát a városban, összeköttetésekre és befolyásra tesz szert, latba vetheti szavát, érvényesítheti befolyását nagyobb kihatású közügyekben is. Peres ügyei mellett a köznek szenteli magát. Szóval érvel a fórumon, tollával szerez hiveket gondolatnak. Felfogása, szava, írása gyökeresen magyar. Világnézete, ha nem is nevezhető konzervatívnak, nem áll ellentétben a liberális korszak jobb magyarjainak világszemléletével. Kassai szereplését s egyben e korszak felekezeti bonhomióját egy anekdóta világítja meg a legjobban. Ez egy jól jövedelmező plébániára vonatkozik, amelyet egy odavaló, anti-

szemita hurokat pengető lap szerkesztője akart fia számára elkaparítani. E célból meg kellett dolgoznia a közgyűlést, mely a város kegyuri jogának alapján a stallum betöltése felett rendelkezett. Mint-hogy pedig a törvényhatósági bizottság zsidó felekezetű tagjai egyáltalán nem látszottak hajlamosnak arra, hogy a nagy javadalommal járó plébániába éppen annak az embernek a fiát ültessék be, aki mint lapszerkesztő esztendőkön át nyugtalanította a közvéleményt antiszemitizmusával, az apa fogta magát s felkereste Fényes Samut, kinek rábeszélőképességében bízva, a következő kijelentést tette: „Fiam érdekében minden áldozatra kész vagyok. Meg kell hogy szerezzétek neki a plébániát. Ha ez megtörténik, úgy én férfias nyíltsággal frontot változtatok, rendelkezésedre bocsátom a lapomat, szerkeszd a saját belátásod szerint s én nevemmel fedezem a programodat.“ Az ajánlatot oktalanság lett volna elutasítani. Fényes Samu így gondolkozott, fogta a botját és végiglátogatta a közgyűlés zsidó tagjait. „Hogy ki lesz a plébános a betöltendő plébánián“ — érvelt előttük — „nekünk zsidóknak teljesen közömbös. Nem közömbös azonban, hogy a beültetéssel kapcsolatosan egy kassai antiszemita lap hangot változtat és filoszemita orgánummá lesz.“ A zsidó közgyűlési tagok meghajoltak az érvelés előtt s ily értelemben szavaztak. Ámde mikor a határozat a püspök elé került, az a maga humánus liberalizmusában vonatkozott jóváhagyni a kassai közgyűlés határozatát,

amely szerint egy antiszemita hecckáplánt ültet be a plébániába. Ugy hogy a zsidó tanácstagoknak deputációban kellett a püspök elé vonulniok, hogy a kinevezés megerősítését kikönyörögjék...

Sokoldalú ügyvédi és közéleti tevékenysége mellett Fényes Samu már ebben az időben drámaírásra gondolt. A látomást, mely felrévül előtte, maga a város sugallja, történetének legdicsőösebb korszakából. A darab hőse egy hajdani főbíró, akiről a darab keletkezésének idején a szerzőn kívül talán csak a város levéltárnoka tud, de akinek neve néhány hónap múlva országszerte népszerű lesz s nemsokára városában uccát neveznek el róla. Hogy éppen a kuruc időkre nyúl vissza, abban bizonyára része van annak az akkoriban is dúló közjogi harcnak, amelyet a nemzet, a kiegyezés ellenére Béccsel folytat, s hogy a szerző fenntartás nélkül a kurucok mellé áll, nyilvánvaló bizonyítéka testestől-lelekestől függetlenségi magyar érzelmeinek. Ma már megállapítható, hogy e felfogás mögött ott lappang, habár még szinte kitapinthatatlanul, a későbbi drámairó radikális szemlélete. Ezt a lappangó destrukciót annakidején a kritikusok mikroszkopja sem ismerte fel. Kuruc Feja Dávid tragédiájának egyhangú, lelkes sikere volt.

E színmű belső értékével másutt foglalkozunk. Itt csak annyiban érdekel bennünket, amennyiben a szerzőt választat elé állította. Döntenie kellett afelől, vajjon Kassán marad-e, vagy a nagy sikerre

való tekintettel felköltözik-e minden hirnév és dicsőség forrásához, a magyar fővárosba?

Miközben ezen tépelődött, megírja második történelmi színművét, Bacsányit. S ezzel érdekes kortörténeti megállapításra ad a késői krónikásnak alkalmat. A társadalmi igazságtalanságok fölött érzett felháborodása, a visszaélések okozta keserűség azon, hogy az uralkodó osztály az ugynevezett szabadságjogokat az igazi szabadság ellen fordítja, későbbi műveiben sem fejeződik ki azzal a közvetlen pátosszal, amelyet Bacsányi s még inkább a szerencsétlen Őz Pál nyilatkozataiba fektet. Akkor, 1903-ban, amikor a történelmi színmű színre került, a kritika és a közönség történeti hűségnek érezte azt a szenvedélyt, amely a szereplőkben lobog. Bizonyos értelemben nem is volt máskép.

A darab megszületését tán külső körülmények is idézték elő: Kazinczy Ferenc leányával való ismeretsége. Annak elbeszélései ihlették meg. Ámde kétségtelen az is, hogy a rebellis hang, amellyel a darab jakobinus szereplői a történelmi Magyarország intézményeit ostromozzák, mélyebbről fakadt s nemcsak a szereplőkre jellemző, hanem a szerzőre is, aki bármily véletlen körülmények folytán vált figyelmessé Bacsányi alakjára, hőségben, annak az uri osztályhoz való alkalmazkodásában, magáraeszmélésében, későbbi számkivetettségében, mintha csak a maga feleszmélő lelkét, eddigi vonalától elhajló sorsát s az elkerülhetetlen jövődőt fejezné ki.

A Pestre felkerült szinpadi szerző vidéki benyomásait, éles szemmel meglátott megfigyeléseit a közigazgatás praktikáiról, majd csak későbbi elbeszélő műveiben használja fel, kivált Jidli második változásában, a hegyaljai zsidóság életsorsának e pontossága révén is szinte történelmi tanulmány-számba menő regényében. Most már következetesen halad a maga útján tovább. Kis ideig politikai pályafutásra gondol. De ez következmények nélküli epizód marad életében. Mihelyt rájött igazi feladatára, ernyedetlenül annak szenteli magát és saját anyagi érdekeinek semmibebevételével, egész energiáját, vidéki tevékenysége során kifejlesztett rábeszélő és szervező képességét, annak az uttörő mozgalomnak szenteli, amely csakhamar egész életét kitölti s nemcsak szépirodalmi tevékenységében korlátozza, de személyileg is izolálja, elidegeníti tőle régi brátait s szembe állítja a társadalom ama rétegeivel, amelyek a Kuruc Feja Dávid sikerének pillanatában örömmel vallották őt a maguk emberének.

„A lelkek halásza leszek — piscator animorum“ — ezt a célt tűzi ki maga elé e hajthatatlan akarat. Ebben az időben írja Messiás című tragédiáját, amelyben a kerek száz esztendővel megkésett zsidó szabadságmozgalom összeomlását viszi a szinpadra. E mozgalomnak el kellett buknia, mert a keresztény eszme már diadalmaskodott s ez utóbbi fogja a nemzetköziség jegyében megsemmisíteni a római impériumot. A kiábrándulások soro-

zata ez a szomorujáték. Simeon, a zsidók vezére, nem tudja elhitetni magával, hogy ő a Messiás, már pedig ez a hit az, ami megsokszorozta volt a maroknyi zsidó nép erejét; másfelől ha csak Lucentia iránt érzett szerelme folytán is, nem tudja gyűlölni a keresztényeket. Ebből a két pontból következik Simeon tragédiája. Elbukik, mert nem hisz a maga természet feletti hivatottságában s elbukik, mert tulságosan objektív, mert meg tudja érteni az ellenfél igazát is. Ebben a világban csak az lehet vezér, aki elfogult, aki vakon megy előre. Ha a tragédia hőséneke vívódásait a költő személyes élményeire vezetjük vissza — amit megtehetünk, hiszen e szerző minden műve önvallomás — akkor a tragédián keresztül világosan megértjük, mi játszódhatott le keletkezése idején a lelkében. Mintha önmaga elé állítaná intő példaképen a habozó zsidó népvezér sorsát; mintha példájával sajátmagát tiltaná el a politikai karriertől, mely csak azoknak ut, akik misztikusan hisznek a maguk hivatottságában, akik kegyetlenek, brutálisak és sohasem haboznak. Neki, a gondolkodónak hivatása a tanítás s a maga esetét általánosítva a tanításban látja a zsidóság világtörténelmi hivatását is. Mindenesetre ez az az ut, amelyet Rabbi Akiba, a színmű egyik hatásos végjelenetében kedvenc tanítványai számára kijelöl.

De mielőtt az eszmék kedvéért a szép látszatok világától végkép elfordulna, még egyszer fölzug a taps a színház nézőterén. A Csöppség bemuta-

tóján történik ez. A Kuruc Feja Dávid mellett Fényes Samunak ez a másik országos sikere. A darab műsoron van azóta is. Kétségtelenül van a főalakjában valami különös báj és frissesség, mely az egész darabot pezsgő élettel tölti be. A problémák éppen csak árnyékukat vetik a színpadra; a Csöppség erőteljes optimizmusa egy-kettőre tovakergeti a veszedelmeket.

Fényes Samu, aki anélkül, hogy tulságosan hangsúlyozná, alapos ismerője és értője a freudi tanításoknak, egy ízben rámutatott e sorok írója előtt az öntudatlannak furcsa munkálkodására, amellyel a tudatosan másfelé irányuló művészi szándék ellenére is végeredményében mindig keresztülviszi a saját akaratát. Így történt ez Arany Jánossal is, amikor a Toldi Szerelmén dolgozott. Miklós, a trilógia hőse, akit bátyja üldöz, megfoszt örökségétől: a magyar nép. Ereje mérhetetlen, veszély idején a király is hozzá fordul. De azért mégis csak cselédnek tekintik s a magas urak gunyja nem kiméli öregségében sem. A trilógia első és utolsó része már elkészült, mikor az öregedő Arany hozzákezdett a középső részhez, amelyet a nagy mű aranyhidjának szánt s egyben aranyhidnak a megbékült nemzet és királya között is. Ferenc József kiegyezett 1867-ben a nemzettel, megkoronáztatta magát, esküt tett az alkotmányra. A középső részben fellépő Nagy Lajos király udvarába szölitja Toldy Miklóst és maga keres számára feleséget, hogy a nemzeti hős házassága révén udvarképes

lehesen s közeli rokonságba jusson a király környezetében élő főurakkal. De bár a cselekmény menete a szerző elgondolása értelmében a megbékítő happy end, az előkelő házasság felé irányul, a rebellis Toldi váratlanul fellázad a költő akarata ellen és az utolsó pillanatban mást gondol, nem kér a királyi kegyből, nem akar beházasodni, bár sóvárog Piroskáért — a paraszt is sóvárog az uraságért — sohasem lesz udvaronc, mindvégig a népfia marad. A hős, akit idősebb bátyja kitur jogaiból, igen sok mesében szerepel s mindenütt a népet jelenti, mint ahogy az árvaleány is, aki otthon a nehéz házimunkát végzi, miközben szép nővérei vígan báloznak. A költő szíve öntudatlanul is a népért dobog s a magasabb igazságszolgáltatásnak mindig a népet szimbolizáló figurája nyeri el a koszorút.

Az uri házasság az uralkodó osztállyal való frigyesülést jelenti. A költő akarná s akartatni akarná Toldival is, de a lelke mélyén nyugvó paraszt meghiusítja a tervezgetést.

Messziről s a kellő megcsorítással alkalmazva ez a teória megsejtteti valamennyire, miért olyan rokonszenves a szinpadon az elhanyagolt, de életrevaló Csöppség alakja.

De már a következő szinpadi munkája, az Ártatlanok botrányba fulladt a bemutatón. A kongreganista körök nem akarják megtűrni az egyházellenes agitátort az állam szinpadán s előre akcióba lépnek, hogy az előadást megakadályozzák. Az ügyesen

megszervezett mozgalom eredménnyel jár. A darab, amelynek tézise — nincsen bűnös, minden bűnért a társadalom felelős — egyáltalán nem áll ellentétben a keresztény morállal, sőt az ismert krisztusi szavak parafrázisának tekinthető, mindössze egy előadást érhetett meg, azt is élvezhetetlenné tette az állandóan pisszegő karzat s a földszint gunyos tapsai. A nézőtéren kongreganisták és munkások püfölték egymást, a színház előtt egybegyűlt tömeget lovasrendőröknek és katonáknak kellett szétosztatni. Az uttörés hálátlan munkája meghozta gyümölcseit.

Hálátlan munka, ha világi következményeit tekintjük. Elidegenítette az írótól publikumát, megfosztotta a színpadi alkotás lehetőségétől, de hálás, ha arra a mélységes nevelő hatásra gondolunk, amellyel egy egész generáció gondolatvilágának szilárd kereteket adott. Hogy milyen tartós volt e hatás, arra csak egy példát hozunk fel. Markovits Rodion Szibériai garnizon című regényében megemlékezik egy magyar fiatalembről, aki még az ázsiai hadifogságban is állandóan Fényes Samu tanításait ismételte s az ő kemény példáján egyenesítette lelkét nehéz sorsában.

A háborút közvetlenül megelőző esztendőkhöz viszonylagosan szabadszellemű atmoszférájában Fényes Samu többé-kevésbé háborítatlanul hirdethette tanításait. Nézetei, amelyekre a szűkre szabott tanulmány keretében nem terjeszkedhetünk ki részletesebben, egyre nagyobb tömegekre

hatottak, de igen hamar ellentétbe sodorják az egyes politikai szervezetekkel, úgy a radikálisokkal, mint a szociáldemokratákkal. Legfeljebb ideig-óráig tartó fegyverbarátságról lehet szó az Uttörő s bármely más ideológiai szervezkedés között. Az alapdogma, amelyet Fényes Samu hirdet, a szocialisták szemében, akik nem megdönteni, hanem reformálni akarják az államot, merő anarchiának tűnik fel. Fényes Samu tekintélyrombolása valóban nem ismer határt. Szigorú anyagelvűsége nem békül meg semmiféle dogmával, a spiritualizmus semmilyen árnyalatával. Nemcsak fordítója Nietzsche Zarathustrájának, hanem követője is. S nemcsak a világi intézmények ellen harcol, hanem a világot megnyomorító tulvilággal is harcba száll. Idevonatkozó nézeteinek foglalatát a Bálványról írt lírai elmélkedéseiben találja meg az olvasó.

Az ellenforradalom diadalmaskodik s csakhamar valósággá válik, amit a költő Bacsányiról írt szomorujátékában megálmodott. Aki szóban vagy írásban a politikai és lelkiismeretbeli szabadság harcosa volt, el lesz hallgattatva, börtönbe kerül, vagy kénytelen kivándorolni. Ez utóbbi sors vár Fényes Samura is, akinek egyházellenes működését nem bocsáthatták meg a különböző kongregációk. Hogy a kuruc város hőslelkű főbirójának, Feja Dávidnak emelt emléket, hogy minden leírt szavával a magyar nyelvet szépitgette, ápolta, feledésbe merült. Az igazságtévők csak a dühös atheistát, a szakállas istentelent, az ifjuság megméltelyezőjét

látták benne, akinek nem lehet helye az istenéhez visszamenekülő magyar világban. Így került a lelkes tanítómester Bécsbe, új környezetbe, új emberek közé. A szinpadot már rég elveszítette, most legközelebbi hiveitől és tanítványaitól is elszakították. Kizavarták lakásából, amelyet évek hosszú során át szépítgetett nagy hozzáértéssel, egybeválogatott műtárgyakkal, elvonták könyvtárától, amely bibliofil értékeivel, különösképen pedig régi magyar nyomtatványaival majdnem unikumszámba ment. Tanítványok nélkül, tudományos segédeszközeitől megfosztva, mihez kezhetett az idegen városban, a ránehezbülő életgondok közepette? Ujra a tollához menekült. S miközben körülötte áruk és értékpapírok csereberéjétől hangos a világ, s megkezdí vad táncát a börzespekuláció, elmerül Jidli változásainak kitervezésébe és megalkotásába.

A krónikás beszámolójának ehhez a pontjához érkezve egy percre leteszi a tollat és eltűnődik. A miről idáig írt — az emberről, akinek multja messze visszanyulik az időbe, olyan évszámok között mozog, amelyek számára a mégnemlétezést, vagy a gyermekség boldog zürzavarát jelentik. Az események, amelyeknek zuhatagában egy sorsától megjelölt kassai fiskális az érvényesülés útjára lép, szinte történelmi eseményekként tűnnek fel előtte most, nem érzi, mert nem érezheti az élet folytonosságát mögöttük. Akárhogy erőlteti emlékezetét, nem tudja magában felidézni azt a napot, amely

élményszerű erejüvé tett volna a számára egy egzisztenciális csodát, azt, amit egy másik ember élete jelent; emlékezésének távlataiba merülve úgy rémlik előtte, mintha Fényes Samu létezéséről mindig tudott volna, mintha ezt a tudását születésével magával hozta volna. Ennek az életnek kezdete s első kiterjedése sokkal messzebb multakból fakad, hogysem számára generációs probléma lehetne. Nem érez semmilyen ellenszegülést, semmilyen lázadást ez élet iránt, inkább csodálatot. Nem első eset különben, hogy életének sodra ilyen archaikus egzisztenciákkal szembesül. Ugyanezt a csodálatos elámulást érezte, ugyanezt a mesehangulatot, révedezést, amikor utoljára Hock Jánossal beszélt. A bécsi Imperial kávéház terraszán ültek, az öreg pap Kossuth Lajosról mesélt, amint a nyolcvanas években együtt ballagtak Turin uccáin. A hallgató pedig úgy érezte, hogy a beszélő háta mögött felmerül a maga teljes apparátusával a történelem, a honvédség rohama, Buda tornyai s a debreceni erkély. De ugyanezt érezte, amikor Fényes Samu Kazinczy Ferenc leányát emlegette: a kis bécsi szoba elmerült s egyszerre előtte ült a mózesi szemöldökű öreg helyett az a másik aggastyán, aki széphalmi magányában egy árva gyertyaszál fényénél éjszakákon át írta leveleit az országban szerte-szórta élő pályatársaihoz.

A történelmi háttér, mely időnként felréved néha, mitikussá teszi e nagy öregeket, még a lehelletük, a szaguk is más, mint magunkfajta embereké, noha

mögöttünk is dermed már néhány nagy történelmi
tabló és sokszor érezzük kisérteteknek magunkat
e változott időkben. Amit mondani akartam: Fényes
Samu közéleti szereplése, első sikerei készen
kapott információk alapján élnek bennem. Itt azon-
ban kilép a betükből s előttem ül gondolatoktól fel-
hőző homlokkal, sűrű szemöldökkel, melynek egy-
egy csomója kérdőjelként mered felfelé, kifejező
vastag ajkakkal, a hosszukás arcnak a szörzetek
körül elővillanó, minden érzésseli árnyalatot ki-
fejező rándulásaival. Előttem ül a testi és lelki
tökélynek abban a befejezettségében, amelyben
a diszharmonikus elemek is szükségesen hatnak,
oly elválaszthatatlannak érezzük őket az összbe-
nyomás teljességétől.

Mindezt előre kellett bocsátanom, hogy vissza-
tudjam adni azt a tartós benyomást, amelyet egyé-
nisége ismerkedésünk alkalmával reám tett. Nem
hallgathatom el ugyanis, hogy ismereteimnek s neve
presztizsének ebben része alig volt, sőt ugyyszólván
mindezek ellenére hatott rám. Atheizmusát, aki
metafizikákon nőttem fel, vulgárisnak tartottam.
Monizmusát nehézkesnek és egyoldalunak. A ter-
mészettudományos szemlélet rég megvívta volt
már harcát az idealista dogmatikával. Átvilágította
az anyag szerkezetét, lemérte a különböző atomok
súlyát, megszámlálta az elektronokat; ám e kétség-
kívül fontos ismereteknek csak a gyakorlat vette
hasznát, a technika és az ipar, lelkünk sem-
mivel sem gazdagodott. Azok az elmélkedések,

amelyek az életet fiziko-kémiai égési processzussá egyszerűsítik, minden pedantériájuk mellett sivár fantazmagóriákként hatottak rám, amelyek még csak nem is surolják az élet igazi problémáját, a megélt pillanat megmérhetelen mélységét. Erről, mint sok egyébről, sokszor esett szó később közöttünk s csodálkozva tapasztaltam, milyen megértéssel veszi tudomásul a türelmetlenség hirében álló agnosztikus a különvéleményt. Egyelőre azonban a büchneri világszemlélet elkésett apostolát láttam a személyében s látnám talán ma is, ha nem kerül a kezembe Jidliről szóló regényének első változása, amely egy csapásra megváltoztatta róla vallott egészen külső és felületes ítélkezésemet.

Ami a legendás hangulatu történetben megkapott, az az izes, ezer színben játszó előadás volt, amelylyel ez az elbeszélő a mondanivalóját modulálja, ünnepi ruhába öltözteti, dédelgeti, becézi. Hangja a legmélyebb bennsőségből fakad, szavaiban mindenuntalan kivirit a magyar televénytalaj egy-egy autokton, elevenpiros, vagy ártatlanul kék szóvirága, mintha a Hegyalja környékéről plántálta volna át idegenben írott elbeszélését. A legédesebb magyar mesemondók hagyományait követi a modora. Nem modern, sőt inkább régies, megveti a novellisták rövid, asztmatikus mondatait s idegen tőle az expresszionisták zsufolt stílusa. Körülményes, módjával parádézó szerkesztés ez, ahol a szavak vidám nyihogással állnak a sorban s oly könnyen trappolnak tova a mesével, hogy az olvasó

idejéről megfedekezve viteti tova magát velük s jól teszi, mert az ut köröskörül virágos, imitt-amott szép kitekintőkkel régenmult kuriózumos dolgokra.

A könyv okozta gyönyörűségemnek kifejezést adtam egy kis ujságcikkben s ennek kapcsán személyesen is megismerkedtem a szerzőjével. Fényes Samu ezidőtájt indította meg Bécsben Diogenes néven folyóiratát s megtisztelt azzal, hogy cikkeket kért tőlem, szerkesztőségi megbeszélések során egyre sűrűbben érintkeztünk.

Bizonyára eljön majd az ideje annak, hogy valamelyik irodalomtörténészünk feldolgozza emigráció történetét. Ez a kései tudós csodálkozva állapítja meg majd, hogy az emigrációs sajtótermékek közül Fényes Samu folyóirata élt a legtovább. A két nagy bécsi magyar napilap már rég megszűnt, amikor a Diogenes narancssárga füzetei még mindig szállították a kulturát az utódállamokba. Pedig a Diogenes mögött nem állt semmiféle párt, anyagiakban kizárólag szerkesztője leleményességére volt utalva. De így megint kiderül, mennyivel több az erős életakarat minden mereven funkcionáló szervezetnél. Azokat a nehézségeket, amiben az emigráció minden sajtóterméke belepusztult, ez a csökönyös akarat a maga erejéből kerülte meg. Hóban és jégben havonta kétszerháromszor is megtette a szerkesztő a fűtetlen helyiérdekű villamos kemény padjain Béctől Pozsonyig az utat, hogy egy-egy előadáson meg-

keresse azt a néhány Schillinget, amivel a lap életét egy további számmal meghosszabbithatta. Nehéz meghatottság nélkül gondolni azokra a már-már történelmivé vált téli délutánokra, amelyeket az akkor még nagy számu bécsi emigráció intellektuelljei, a hambárszerűen tágas, azóta megszűnt (de hiszen az az egész világ elmerült már) Atlantis kávéházban huztak ki. Ott gubbasztottak, mint valami indóház várótermében, olyan csatlakozásra várva, amelyik egynéhányuk számára máig is késik. A magyarok kedvezményes áron kapták (cédulákra) a feketét. A pincérek még afölött is szemet hunytak, hogy sok törzsvendég csak levegőt fogyasztott. Volt aki magával hozta uzsonnáját, vagy úgy tett, mint Hajnal Jenő, aki négy óra tájban megtámasztotta székét asztalához és így szólt a pincérhez: „Tartsa fönn a helyemet, míg átmegeyek uzsonnázni a tejcsarnokba.“ Üldögéltünk az Atlantisban és izgatottan vártuk, mikor fordul be a forgatható ajtón a vén piscator animorum magas alakja. Tudtuk, mikor érkezik a pozsonyi villamos, pontosan kiszámítottuk, mennyi idő alatt ballag be szerkesztőnk az állomástól a kávéházig, mert első útja mindig hozzánk vezetett, belső munkatársaihoz. Végre megjött, letette botját maga mellé, igazított egyet a szakállán, aztán kiszámolta az asztalra az esedékes honoráriumot. De előfordult az is, hogy üres zsebbel érkezett vissza. Ilyenkor letörten hallgattuk, amint melankolikusan ismételtgette: „Nehéz az inkasszó, nagyon nehéz...”

Jött egy-egy hullám, néhányunkat magával sodort, életünknek e pittoreszk időszaka mögöttünk maradt. Hírek szállongtak a határsorompókon át: a Diogenes harcol, a Diogenes nehézségekkel küzd, a Diogenes S. O. S. jeleket ad le, a Diogenes elhalt. Aztán sokáig nem hallatszottak. Őserdőben bolyongunk, egyre távolodunk egymástól s ha valamelyikünk hojhózik, nagysokára érkezik csak meg gyenge hangon a messzeségből a felelet.

Azonban egyszerre köteteket hozott a posta, regényeket, drámákat és elbeszéléseket, egy hosszú emberélet írásbafoglalt lázadásait. Nem kezdhetek hozzá e munkák kommentálásához, amíg nem állítom helyre azt a magikus kontaktust, amely embert egy másik emberrel egybekapcsol.

Az olvasót bizonyára meghökkenti ez a szó, amely agnosztikus író műveinek a kielemezésénél bukkan váratlanul a szeme elé s magam is érzem, hogy magyarázatra szorul. Amit mondani akarok, ez: Mit ér minden szellemi kapcsolat, véleményközösség, egy pártbeliség s még sorsközösség is, ha hiányzik az emberek között az a megmagyarázhatatlan összetartozásérzés, amely már szinte testi rokonszenv számba megy, minden külső s belső kötöttségnél tűzállóbb, sőt azok hijján is valóságos és eleven? Mi volna a világ, ha az emberek csak a gondolati megegyezés jegyében szervezkednének s ha hiányoznék közöttük az a rokonszenv, amely egymással harcban álló társadalmi osztályok között is átüt s lehetővé teszi, hogy az emberi nem

a háborúk, forradalmak és ellenforradalmak kaoszában becsülhesse magát? Tudom jól, hogy sikos talajra tévedtem s hogy minden szavam kiforgatható, de nem a szavakról van szó, amelyek csak arra jók, hogy ideiglenesen kössenek és véglegesen oldjanak, hanem arról az animális melegségről, amellyel két őszállat a marxi történelemelőttiség diluviumában megszagolja egymásban az embert. Ez az ösztönös rokonszenv, a családi és baráti összetartozás alapja hajtott fel Bécsbe, hogy még egyszer átbeszéljem az életet, mindazt, ami volt és ami jön, azzal, akivel e sorokban foglalkozom.

És most, hogy mindez mögöttem van és már a tanulmány is a vége felé közeledik, azzal a biztos meggyőződéssel nyújtom át az olvasónak, hogy az ez az írásnak és tanításnak szentelt élet sokat adott s még mindég nem pazarolta szét teljesen magát. Az a friss ötletgazdagság, amelyről ez a negyedfélezer oldal tanuskodik, még sok meglepetést tartogat a jövőre. Ha csak emlékeit tereli össze, ha csak terveit dolgozná ki, további tíz, husz kötet telnék ki belőlük. De nem is ez a fődolog. Valamivel kevesebb kötet, mit számít az a világ sokmilliónyi s napról-napra gyarapodó könyvállományában. Ami egyedül fontos, az az élet maga, a lélek folytonos elevensége, az a személyről személyre terjedő hatás, amely az igaz ügyeket életeti, a világ dolgait ellenőrzi s rendben tartja. Akármily sokra taksálom a műveket, még többre becsülöm a szerzőt, hiszen nincs az a művészi

kerektség, mesteri gonddal fölépitett mese, amely versenyezhetne, tapasztalatokon cserzett lényének érzelmes határozottságával és életének legendás teljességével. Tanu kell, hogy ezt lejegyezze, tanu a vádlott ellentétes állításával szemben, aki mintegy bucsuzóul e szavakkal vált el tőlem: „Nem jó megöregedni, fiam!” — Ezt a mondást természetesen ismét az atheista, a racionalista rovására írom, mint merőben észszerű megállapítást, amely csak a külső látszatok világára áll s amelyet mondójának életszeretete és megingathatatlan optimizmusa eleve is hazugságban marasztal. Ezzel nem akarom azt mondani, mintha bizonyos szemszögből nem volna igaza; de hogy ez a szemszög mennyire csak racionális, arra életének minden kis mozanata bizonyíték.

Ha racionális szempontból összegezem, úgy fest ez az élet csakugyan, mint a sikertelenségek és a kiábrándulások hosszú sorozata. „Fájdalmas dolog a boldogtalanságban visszaemlékezni a boldog időkre” énekli az Isteni Komédia szerzője s valóban nem érzi elviselhetetlennek az elszigeteltséget csak az, aki jobb években tömegeket villanyozott fel vitalitásával. De bár tudom és ismerem életének szakadékait, ellentmondássalteliségét, örökös hányódását élet és alkotás, tudomány és irodalom, elmélkedés és cselekvés között, érzem egyuttal azt a mindennél valóságosabb életfluidumot, mely e széteső tevékenységekben lüktetett és lüktet. A tárgyalási teremtől a szószékig, a szinpadtól

a katedráig, az íróasztaltól a kávéházi asztalig, az elgondolt alkotástól a könyvbe sűrített sorokig egy és ugyanaz az elem fluktuál, az emberszeretet melege, az a magasrendű érzékiség, mely nem engedi ráfagyni a lélekre a közömbösség jegét, hanem virágot fakaszt a leghidegebb télben is. S ha tovább kutatom ennek a felekezetenfelüli, tehát több mint keresztényi szeretetnek forrását, akkor a visszaszármaztatás vízióján keresztül ott látom őt az első tanítók között, az emberiség első hőskorában, amikor az előhimok kecskefejú istenségeit megcsufolva az első tanító, az a Mózes, akit egy késői drámatöredékében az Isten kísér utolsó útjára s aki a Nébó hegy sziklatömbjei között néz farkasszemet a Halállal, mikor az az első tanító felérezte és hirdetni merte a sok hatalmasság mögött az egyet, akinek nincs képe s a neve kimondhatatlan, ugyanazt az embert látom, aki a kései utód, az aki a változások sokszerűsége mögött az egyet hirdeti, a láthatatlant, amelyből a világ felépült. Különös iróniája a filozófiának, a paralellek találkozása ez, valami magas észszerűtlenségben, hol minden helyreigazul és a helyére kerül, ahol egy nevezőre jön a siker a sikertelenséggel, a kétely a biztonsággal, a sok az eggyel. Azon a ponton elmosódik a különbség tudás és obskurantizmus, pesszimizmus és optimizmus között, az ellentétek egymásba olvadnak, csak a fluidum sugárzik, a magas érzékiség fénylő és melegítő katódsugara. Erről beszélnek minden

mesén és tanításon túl azok a késői levelek, amelyeket az életnek e nagy szerelmese behavazott fővel párjához írt, erről beszél a tíz kötet minden egyes oldala különkülön azon az érett, gazdagon virágzó nyelven, amelyen a legtöbb kortársunk csak dadogni tud.

A DRÁMAIRÓ. KURUC FEJA DÁVID.

Mint szinpadi szerző Fényes Samu Feja Dávidról, Kassa főbirájáról írt szomorujátékával tünt fel először. (1901.) A szinműnek, melyet a Vigszinház mutatott be, tüntetően hangos sikere egy csapásra országszerte ismertté tette szerzője nevét.

Négy képből álló, komor történeti freskó ez az alkotás, melynek színhelye javarészt a pápista seregektől szorongatott Kassa. 1685 őszét írjuk. A fejedelem csillaga hanyatlóban van, a felvidéki várak egymásután hódolnak be a császárnak. Munkácson kívül jóformán csak Kassa állja a labanc ostromot s küzd körömszakadtáig az evangéliom védelmében, a tiszta hit szabad gyakorlatáért. A szin a városháza nagyterme, melynek ablakai mögött homályosan látszik az ódon Mátyás-torony. Riadt asszony nép szorong a szinen, mindnyájan tudják, hogy a harc életre-halálra megy. Karaffa, a Felvidék hóhéra, háza előtt állította fel az akasztófát, Feja Dávid és a kassai tanácsbeliek

számára. Ezek künn vannak a céhek embereivel és némi hajdusági haddal a kapuknál. Néha egy-egy dörrenés hallatszik, az ijedt asszonyok együvé csoportosulnak, előkerülnek a zsoltárkönyvek és felhangzik a mennyei segítségért fohászkodó ének. Az asszonyok csoportjából fejjel kimagaslik a kassai főbíró anyja, ez a makkabeuslelkű matróna, akinek törhetetlen hite egy pillanatig sem kételkedik az igaz ügyért folytatott harc eredményességében.

És csakugyan veres zászlót lengetnek a toronyból, a mészárosok céhe visszaverte az ostromot. Elsőnek egy verejtékező lantos hozza a hírt a győzelemről. Ez Gábor, javakorbeli férfi, aki még a labanc muskétásoknál is jobban féli azt a titokzatos asszonyszemélyt, akit Karaffa eszközéül használ. Ez a csodálatos szépségű és ördögi lelkületű nőszemély Tábori Örzse, aki Gábornak is meg ejtette szívét, majd megcsalta, elárulta s börtönbe juttatta. A véghely, ahol ez a néember megfordult, eddig még mind német kézre került. Gábor fejeére Karaffa spanyolsüveget huzatott emiatt a néember miatt. Gábor meg is verselte történetét s mivel gyanítja, hogy azonos azzal a Ráskainéval, aki a város falain belül időzik, elhatározta, hogy el-énekeli előtte, vajjon ráismer-e belőle beste cselekedeteire.

...Nappal galamb, kezes madár,

Éjjel lidérc — prédára jár.

...Tudod, kihez jár a céda?

Karaffának kell a préda.

Lidérc csókja, magyar vére
Erre éhes; pénz a bére.
Megéhezik egy magyarra?
Céda Örzsét küldi arra,
Cselbe ejti, elveszejtí,
Karaffa kezébe ejti.

Örzse férje, Ráskai uram derék kuruc, a fejedelem füleki kapitánya — de egy portyázáskor a martalócok elfogták. Talán éppen az asszonya játszotta kezükre. Ráskainé hinton ment ki a kapuk elé, a kartácstüzben sebesülteket ápol, sőt a főbirót, akinek egy szilánk a lábába vágott, felvette hintájába. Nem történt komoly baja, mihamar itt lesz, diadalmasan. A győzelem hírére az asszonynép felderülve széled szét. Gábor egy pillanatra egyedül marad a szinen Böskével, az öreg Fejáné árva unokájával és szövödni kezdődik a lantos és a naiv kisleány gyengéd szerelme, amelynek boldog idillje meg-megállítja az események egyre komoruló torlatagát.

A bíró megérkezik a kassai tanácsurakkal a városházára. A tanácsurakkal együtt érkezik a körülrajongott Ráskainé, akinek Petneházy uram, a fejedelem ezredes-kapitánya csapja a szelet. A férfiak, Gábor kivételével, helyet foglalnak a terített asztal mellett, hogy elfáradt testüket felüdítsék. Ájtatosan hálálkodnak istennek a győzelemért, csak Esze Tamás, a kuruc csapatvezér, hevül fel a bortól s harsogja világgá széles, istentelen kedvét.

Még tart a lakoma, amikor újra megszólalnak az ágyuk. Caprara derékhada megkerülte a várost, a lakosság is lázong, a szabócéhek és a pápisták fellázadtak a tanács ellen s meg akarják nyitni a kapukat az ostromlók előtt. Gábor okkal gyanítja, hogy a népet Tábori Örzse lázitotta fel, noha bizonyíték ellene nincs a kezében. Feja Dávid feláll az asztaltól s a birói pálcával a kezében fegyvertelenül száll szembe a lázadókkal. Erélyes fellépésével sikerül rendet teremtenie. Az elégedetlenkedők szétoszlanak, kolomposaik megkövetik a tanácsot, Esze Tamás hajduival egy-kettőre megtisztítja a kapuk környékét. A színen maradt asszonyok büszkén fogadják a visszatérő főbirót, Ráskainé hosszú, szerelmes pillantást vet rá.

Feja Dávidon fogott Ráskainé varázsa. Már anyja is észreveszi rajta, hogy Karaffa kémnője megigézte. Ez a kemény, hajlithatatlan asszony most a sarkára áll és rá akarja venni fiát, hogy távolíttassa el a városból azt a veszedelmes asszonyszemélyt. Gábor lantos már kiderítette, hogy a céhek zendülését egy kósza jezsuita páterrel összejátszva Örzse eszelte ki. Azt is észrevette, hogy galambpostán levelez az ostromlókkal. „A váradi pogány legyűrte Góliátot, én majd legyűröm Dávidot“, izente egy kis levélkében Karaffának. A váradi pogány a török basa, Góliát Thököly fejedelem, Dávid a kassai főbiró. A kassaiak még nem tudják, hogy a fejedelem rabságba került — elejét is kell venni, hogy hire terjedjen.

Gábor senkiben sem bizik, még a főbiróban sem, s ami még megrendítőbb, már az öreg Fejáné is kételkedni kezd fia állhatatosságában. A lantos megegyezik hű embereivel, hogy a városban leöldösik a galambokat — így akarják megakadályozni Ráskainé levelezését az ellenséggel.

A városház nagytermének titkos ajtaja Ráskainé szállásába nyílik. Az infernalis lelkű kémnő meglesi Feja Dávidot s mikor bizonyos benne, hogy egyedül van a tanácsteremben, besurran hozzá. Csábításainak egész skáláját végigjátssza és sikerül teljesen levenni lábáról a főbirót.

Feja pásztoróráért könyörög, Ráskainé beleegyezését adja, de fél a lantostól, akit azzal vádol meg, hogy a fejedelem kéme, vagy éppen a főbiróné megbizásából figyel a lépteit. Aztán meg — ha foglyokat ment kicserélni, az ura Ráskay kapitány is itt lehet.

Ráskainénak tetszik a terv s kiereszti postás galambjait. — Lányi uram, ugymond, minden galambot megölet, ezt úgy szeretem, ne érje gyilkos kés, hadd repüljön.

Am a levegőből sólyom csap le a felreppenő galambra, s alig hogy Ráskainé visszasurrant szobájába, a főbiróné Fejánéval együtt megjelenik a bíró előtt s vádat emelnek Ráskainé ellen. A lantos vadászsólyma csapott le a galambra s kiderült, hogy a lehullott galamb titkos levélkét vitt.

A levélben Ráskainé értesítette Karaffát Kassa közeli bukásáról. „Lelkem, talián farkaskám — olvassa a bíró. — Az én Dávidom guzsban. Szöröstül-böröstül az enyém. Lesz préda elég. Örzséd.“ A levélke tartalma, de még inkább a bizalmas hang, amellyel a kémnő Karaffával tárgyal, megőrjítik Feját. Vad féltékenységében nyomban kész törvényt ülni a főbenjáró ügyben. Darabontok már hozzák a megkötözött Ráskainét. Rövid, izgalmas jelenettel zárul az erőteljes második felvonás.

És a következő felvonásban együtt ül a tanács a hosszú asztalnál. A bíró távol van. A tanácsurak nehéz szívvvel szánják rá magukat Ráskainé megítélésére. Karaffa bosszujától félnek — legszívesebben megkegyelmeznének az asszonynak, vagy áthárítanák az ügyet Petneházyra. A bíró megjelenik a tanácsurak között. A habozó kassai polgárok megbeszélik egymás között az általános helyzetet.

Az indulatosabb tanácsurakat felháborítja a békét surgetők kirohanása. Ám a nótárius felolvassa Caprara osztrák generális levelét, aki tisztes feltételeket biztosít a városnak, ha a császár hűségére tér. Akad tanácsos, aki már voks alá volna hajlandó bocsátani a labancgenerális levelét. Ám Feja megembereli magát.

Ebben a lelkes hangulatban vonul be az előző nap fellázadt céhek deputációja, hogy töredelmesen megkövesse a tanácsot. Majd elővezetik Ráskai Gábornét, alias Tábori Örzsét. Az agyafurt nő-

személy a törvény előtt sem tagadja meg magát. Mikor a bíró fejére olvassa, hogy galambpostán levelezik az ellenséggel, hetykén visszavág: „Nótárius uram, írja be a protokollumba, hogy Feja Dávid, Kassa város főbírája azért vádol, mert szerelmes levelet irtam.“ Mint nemesasszony, csak a nemesi táblát ismeri el illetékesnek maga fölött.

A tanácsurak többségének viszket a nyaka Caraffa kötelétől, de Feja Dávid most már nem enged. Pellengérre, megbélyegeztetésre és ki-seprőzésre ítéli a kémnőt. Ráskainé tébolyodottan könyörög. „Vetess börtönbe, vágasd le inkább a fejem, csak ezt nem. Öless meg, mert különben melléd akasztatom a hitvesedet, a szülőanyádat, az egész nemzetségedet...”

De az ítélet végrehajtására már nincs idő. Tábori Örzse jól működött. Az örök elárulták a jelszót, az ellenség benyomul a városba. Gábor vérző sebbel ront a színre, hetedmagával verekedte keresztül magát a felső kapun. Kassa sorsa meg van pecsételve.

A sötét tragédia utolsó felvonása Eperjesen zajlik le, Karaffa udvarában. A főbíró családjával együtt a Felvidék hóhérének rabja. A lotharingi visszafoglalta Budavárát a töröktől, a császár hatalma korlátlan az országban. A kuruc vezérek közül többen is hűséget esküdtek a császárnak, ki dominiumokért, ki a pusztá kegyelemért. A ház előtt

épitik az eperjesi theatrumot; a bitót. Fejét karddal a kezében, hat sebből vérezve fogják el a labancok. Ráskayné két hónapig éjjel-nappal ápolja, hogy talpraálljon, hogy annál kegyetlenebbül állhasson rajta bosszut. Caraffa kész eszköze s nemcsak Fejét, hanem asszony népét is hajlandó kiszolgáltatni Ráskaynénak. Igaz, hogy Eleonóra császárné kegyelemlevelet küldött, de mikor Örzse jelentkezik Fejánál a levéllel, a gőgös kassai bíró elutasítja, nem fogad el Karaffa kapcájának kezéből kegyelmet. Ráskayné egy elkeseredett félbolond fiu szurja le.

Ime ez a rendkívül mozgalmas, indulatoktól feszülő történelmi színmű rövidre fogott tartalma — s hisszük, hogy az olvasó megérzi azt az izgalmat, amely a bemutató közönségén erőtt vett, mikor a főbíró tragikus sorsa lejátszódott előttük. A lenyűgözően életteljes korhangulat, a dinamikus dikció hatása nem maradt el. Évtizedek óta nem volt ekkora sikere magyar szerzőnek. A Bécsre neheztelő, függetlenségünkért harcoló ifjuság a maga ügyének érezte az izzó hazafiságu darabot, előadás után megvárta a szerzőt a színház kiskapujánál és diadalmenetben kísérte hazáig.

Az egyetemi ifjuság nem tévedett, amikor a szerzőt ünnepelte, ez a színmű a lelkéből fakadt, a szerző akkori hevesen magyar és függetlenségi hangulatából. Minden fény a magyar ügyre esik, a gonoszok, az ármányosok, labancok, vagy labancszolgálatban állnak. Fényes Samu ebben a művében

még nem látja úgy és olyannak a magyar világot, amilyennek később lelkiismerete és ítélőképessége a maga kárára látni készíti. Kedves figuráival szemben kritikátlan. A pápista-evangelikus, a labanc kuruc ellentétnek nem vizsgálja mélyebb történeti, vagy gazdaságpolitikai hátterét.

De azért, ha mélyebben olvasunk a darabban, a mesterien felidézett korhangulat és az össze-
ütközések magávalsodró patetikuma mögött érezzük valami ujszerűséget, amiben ez az író elkülönül a hazafias szomorujátékok szokványos hangjától. Ma már lehetetlen nem érezni azt a nehezen definiálható szellemet, mely minden hazafiassága mellett eleve kizárja a szerzőt a történelmi államtól approbálható írók sorsából.

És itt nem is Esze Tamásra, vagy Gábor lantosra, e két lecsitíthatatlan rebellisre gondolunk, hanem elsősorban a darab főszereplőjére, a kassai bíróra. Már az is érdekes és egyedülálló, hogy e történelmi színmű hőse nem fejedelem, nem hadvezér, még csak nem is várparancsnok, hanem egyszerű polgárember, aki a maga halálraszántságában kálvinista csupaszságában egész más történelmi atmoszférát teremt, mint amilyen az eddig megénekelt magyar mártirokat veszi körül. Milyen más ez a feketeruhás, szigorú ember, mint a szigeti kapitány, aki drágakővel kirakott prémméntében, ficánkoló paripán vágat a várhidon a török csapat elé! Áthidalhatatlan szakadék tátong Zrinyi katolicizmusa és Feja protestantizmusa, az egyik deli

hősiessége s a másik problematikus elszántsága között. Ez a szakadék: a polgáriság. A halálba menő főúr utolsó útja diadalmenetként, magabizása operaáriaként hat Feja megtorpanásaihoz és megcsufolásos halálához viszonyítva.

Zrinyi Miklós alakja úgy a hőskölteményben, mint Jókai színművében idealizált; Fejáé mélységesen emberi. Zrinyi talpig vasból van s mint középkori lovaghoz illik, rostélyt huz arcára, melyet csak akkor enged fel, ha már elszánta magát a küzdelemre. Feja nyitott lélekkel áll az események előtt, nemcsak a labancokkal s a lázadó tanácsurakkal viaskodik, hanem sajátmagával is; érzékisége oly tüzzel lobog, hogy már-már férfi-becsületébe is belekap.

Ez a reális pszichológia az oka annak, hogy Feja szomorú végzete nem idézi fel tisztán bennünk azt a felemelő érzést, amellyel a tragikus hősök bukását fogadjuk. Valahogy jobb szeretnők, ha csirájában magába fojtaná Ráskainé iránt érzett fellobbanását, ha hamarabb felismerné a hálót, mellyel e boszorkányos asszony meg akarja ejteni. Jobb szeretnők, ha bár inkább hitében rendülne meg, mintsem hogy asszonyi szemek igézzék! Megszoktuk, hogy a tragikus hős csak belülről vérezhetik el s kívülről annyi sebezhető helynek sem szabad lenni a testén, amennyit egy hársfalevél befedhet. Ám a főhős e jellembeli gyöngeségében már a polgári világszemlélet veti árnyékát a szinpadi irodalomra, a maga konciliánsabb, emberi

gyengeségekkel szemben megértőbb pszichológiájával.

Ha volt egynémely kivetnivalónk a főhős jelleme körül, annál teljesebb elismeréssel szólhatunk arról az ábrázolási készségről, amellyel a szerző a darab többi szereplőjét helyükre állítja és helyükön tartja. Ilyen az öreg Fejáné matrónaalakja és Judit omlatag asszonyiséga. Ez a két nőalak régi képes bibliák fametszetben ábrázolt nőire emlékeztet. Tartásukban, szavukban is van valami ótestamentumbeli kenetesség, bibliai keménység. Ha nem ebben a környezetben találkozunk velük, magatartásuk és észjárásuk révén a makkabeusok asszonyainak vélhetnők őket. Itt sem vét a szerző a stílus hűsége ellen, hiszen tudjuk, hogy a korszak, amelyben története játszódik, erősen forgatta a bibliát és erkölcsi magatartásában a biblikus figurákhoz alkalmazkodott. Ilyen emlékezetbe vésődő jelenség Tábori Örzse, azaz Ráskainé, ez a különös fehérnép, akinek a lehellete perzselő láng, a szava méreg s akinek egész mivoltából árad valami gyilkos szenvedély, mely a végén, amint hogy nem is lehet másképen, sajátmagát emészti el. Szeretnők a tragikus hatás érdekében, ha Feja Dávid több ellenállást fejtene ki csábításaival szemben, de nem csodálkozunk azon sem, hogy elbukik. Elhisszük, hogy ellenállhatatlan s ez a legtöbb, amit róla mondhatunk. Ráskainé alakja igazi nagy szerep, egy démonikus erejű színésznő — egy Orska, egy új, fiatal Márkus Emilia testére szabott.

S ha Ráskainé szerepében együtt van mindaz, ami a himet megörjitheti és magába bolondítja, úgy a másik oldalon ott van Böske, ez a megközelíthetetlenül tiszta, naiv leány, mint ellenlábasa. Mint viharfekete ég és derüs napsütés, mint ágyudörgés és halk fuvolaszó, változtatják egymást a fekete-vörös tűzben égő szenvedélyes szcénák Böske és Gábor veszélytelenül kék szerelmi jeleneteivel. Gábor, a magára keveset tartó igaz poéta, a tragikus korkép legkedvesebb, legrokonszenvesebb alakjainak egyike.

Am épp ilyen keményen körvonalazott, egyértelmű jelenség a staffázs minden egyes figurája: az élkeseredett Esze Tamás, a hetyke Petneházy, az alakoskodó Carlo, a törékeny Feja Dávidné, a fölényes Caraffa és a shakespearei bolond. Ilyenek azok a tanácsurak is, akik izes-magvas, tősgyökeres megjegyzésekkel kommentálják saját sorsukat, amint a kurucmozgalom egyik leggyászosabb pillanatában ellenállás, vagy megadás között kell választaniok. Egy-két mondattal, sőt sokszor csak szóval úgy előttünk áll Lányi Samu, a mészárosok céhmestere, Vida, Kassay, Semsey, vagy akármelyik másik kassai tanácsur, mintha valami ódon olajfestményről lépett volna egyenesen a színpadra.

Amire azonban évek múlva is emlékszik az ember, amikor a bonyolult cselekményű dráma részletei rég elmosódtak az emlékezetben, az a lenyűgöző korhangulat, amely a színpadról

a nézőtérre árad. Ezt a szuggesztív történelmi hangulatot nem a díszletmester állítja a színpadra, hanem a dialógusok teremtik meg. A darab nyelve korszerűen erőteljes, anélkül, hogy a szerző az egykorú krónikák és nyomtatványok latinizáló formuláival visszaélne. A robbanó erő, amely a dialógust feszíti, különben is rácsapol minden szándékoltat és kölcsönvétel feltételezésére. Nem, itt a vizionárius erő élesíti fel a szereplőket és fűti őket belülről, a szavak a szituációkból fakadnak s ha felidéznek a kort, azért tehetik, mert a szerző vizionárius ereje kényszerítette fel az öntudatlan mélységeiből. A későbbi darabok lehetnek mélyebbek, keményebben konstruáltak, vagy tendenciájukban hozzánk közelebbállók, a dialógusok életeres voltában, a szenvedély egy-egy kitörésének elementáris erejében egyik sem múlja felül Kuruc Feja Dávid tragédiáját.

BACSÁNYI.

Egy esztendővel Kuruc Feja Dávid után a magyar jakobinus mozgalom egyik legérdekesebb szereplőjének, Bacsányi Jánosnak sorsa foglalkoztatja szerzőnket. A színműíró még mindig szerelmi intrikával bogozza össze a tragikus konfliktust, mint első darabjában, Kuruc Feja Dávidban tette volt. Bacsányi tragédiájában azonban már mélyebből ragadja meg a témát; szerelem és politika egy gyupontban ütközik össze egymással, az életnek

e két nagy ingere egy és ugyanazon okból kergeti kétségbeesésbe Bacsányit.

A kor, amelyben Bacsányi eszmél, a polgári szabadságjogok pirkadata. Ellenállhatatlan erővel csiráznak fel a jobb lelkekben azok a nyugtalan gondolatok, amelyeket a nyugat felől érkező szellők hintenek el bennünk. Csodálkozhatunk-e azon, ha az általános tavaszvárásban a magyar glóbus reményteljes fiatalsága is felfülel arra a távoli recsegésre és ropogásra, amit a régi szivet és értelmet bénító intézmények jégzajlásának érez?

Már van Magyarországon is Nagy Oriens, már akad magyar pap vagy tanító, aki átülteti honi szóra a szabadpolgár kátéját. A josephinusi liberalizmus érájában lélegzethez jut a lelkiismeret s bármily rövid ideig tart is a szabadság, az újra nyakába nehezedő reakció nem fojthatja bele tökéletesen a szót.

Bacsányi János néhány lelkes fiatal barátjával helyre akarja állítani a magyar alkotmányt. Menesztetni akarják a császári adminisztrátort, hogy Nalácit, a régi alispánt visszaültessék helyére. Bacsányi az alispán Krisztina unokáját szereti, akinek Sárossy császári biztos, a policájprefekt udvarol. Krisztina gögös természet, nem olyan simulékony, mint Jolán, Naláci árva unokája, aki némán szereti Bacsányit.

Bacsányi nyíltan felfedi terveit Naláci előtt.

Nemzetek, országok, kik rut kelepében
Nyögtök a rabságnak kinos kötelében,
S gyászos koporsóba döntő vasigátok
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok,
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hiv jobbágyitoknak fölszentelt hóhéri,
Jertek s hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párisra vessétek.

Elhangzott a színen az első jakobinus vers.
Naláci meghökken. Kedveli Bacsányit, de e jakobinus hang gondolkodóba ejti.

Sárossy, aki reménytelenül szereti Krisztinát, bosszút forral Bacsányi ellen. Egyelőre el kell halasztania ebbeli szándékait. Az ifjak puccsa várakozáson felül sikerül. A rendek a megyegyűlésen csatlakoznak hozzájuk, az adminisztrátor nem áll ellen, hanem leteszi tisztséget, a kinevezett hivatalnokok visszavonulnak, az ifjuság a német rendeleteket s összeírásokat elégeti a piacon, majd deputációt küld Nalácihoz, hogy foglalja el alispáni székét. Sárossy kénytelen későbbre halasztani bosszuját, azaz hogy egyelőre csak kóistolót ad belőle. Az alispán elé vezettet egy tépett gunyában öltözött vérző zsellért, akit hét vármegyén hajszoltak végig korbáccsal, mert lázitott, s aki nem más mint Bacsányi apja. Az alispán unokájának Jolánnak megesik a szíve az öregén s ott tartja.

A nemes urak honfiúi lelkesedéssel állottak Bacsányiék mellé az alkotmány visszaállításánál.

Ám amint ez jogaikba helyezte őket, nyomban élnek is kiváltságaikkal nem türnek további változtatásokat. De bármily gyűlölt Naláci szemében minden jakobinizmus, mégis hozzáadná Krisztinát Bacsányihoz, kivált mikor kisebbik unokája, Jolán kérleli, aki maga is gyógyíthatlanul szerelmes a költőbe, anélkül, hogy az tudna róla. Krisztina azonban vérbeli nemeslány s nem akar jakobinus hitvese lenni — Bacsányi meg nem kér a nemeségből s nem hajlandó azok közé állni, akik atyját megcsufolták és megkínózták. Apa, unoka és szerelmes között áthidalhatatlan szakadék támad. „Ember vagyok, tehát nemes“, mondja Bacsányi. „Ezek a jakobinusok elvei“, feleli Naláci.

Krisztina büszkesége e pillanatban erősebb, mint szerelme. Bosszujában átadja Bacsányi könyvecskéjét, a Polgár Kátéját Sárossynak.

Nem telik bele sok idő, a kormány letartóztatja Martinovicsot s megszerzi ama magyar ifjak névsorát, akik részesei a jakobinusmozgalmaknak. Ezen a listán Bacsányi neve is szerepel. Sárossy jelentette fel, a káté alapján, amelyet Krisztina játszott kezébe. Hajlandó azonban megmenteni Bacsányit, ha Krisztina a felesége lesz. A gögös Osvai lány ezen az áron váltja meg Bacsányit a haláltól így teszi jóvá bűnét, így tesz tanúságot iránta való szerelméről.

Ebbe a regényes történetbe belejátszódik Krisztina nővérének, Jolánnak halk és finom szerelme Bacsányi iránt. Jolánba viszont Sehy szerelmes.

a Kelemen-féle első magyar vándorszínésztársulat tagja. A lelkes szintársulat Naláciék szérüskertjében üti fel Thespiskordéját. A dialektikusan összecsapó nagy jelenetek a vidám muzsafiak stilszerű szcénáival váltakoznak. A hevenyészett színpad ott áll a szérüskertben, az igazi színpad hátterében. Függyönye szétválík, Sehy egy koporsóban alszik, Kelemen költögeti.

Ezek a kiéhezett, kóbor idealisták könnyüvérűek, áldozatrakészek. Kitörő lelkesedéssel fogadják a körükben megjelenő Bacsányit.

Lelkes, igaz emberek az első magyar színészek, ha tán tulságosan is szeretik a fellengős beszédet. Igazgatójuk, így prezentálja magát: „Apaátok kísért utamon, magyar színész vagyok.”

Apai átok kíséri rögös útján Sehyt is. Sehy álneven szerepel a társulatban. Igazi nevét titokban tartja. Mikor elhagyta a hatezerholdas apai pusztát, a Sehonmay nevet vette fel, majd tulságosan hosszúnak találva nevét, Sehyre rövidítette. Kacagva koplalja végig az országot s mikor Naláciéktól távozni készül a társulattal, magával viszi a vándor színészek kis patronájának, Jolánnak édes emlékét. Krisztina nem tud lemondani előítéleteiről, noha szereti Bacsányit. Jolán, a színészek patronája, megérti a költőt. Irigyel mindenkit, aki megszólaltathatja a fájdalmat, elsirathat mindenféle panaszt, anélkül, hogy el kellene árulnia, hogy a magáét siratja. Neki hallgatni kell. Ő tudja, hogy a költő szent ember s ha ilyen lélek törík, azt egy

nép sinyli meg. Nemes önfeláldozással legyőzi szerelmét s azon fáradozik, hogy Krisztinát Bacsányihoz segítse.

A színmű eszmei tartalma a szabadság problémájának megvitatása. A kalapos király centralisztikus uralma idején és után a nemzet legjobbjai az ősi magyar alkotmány visszaállításán fáradoztak. Ezt ha kell, akár erőszakkal elérni, a legjobbak szemében is a szabadságért való küzdelemnek tűnt. Az ősi magyar alkotmány helyreállításáért száll harcba Bacsányi is rajongó társaival, akik közül egyedül Őz Pál az, aki kételkedik az elkövetkezendő alkotmányos világ mindent újjáteremtő szabadságos szellemében. Már az első konspiráció alkalmával figyelmezteti Bacsányit.

Bacsányi még bizakodik, de mikor megkínzott apja közli vele, mit kellett elszenvednie, az új alkotmány hajnalán, arcába szökik a vér. „Tudod, mi a törvény“, kiáltja az apa rajongó fia arcába. — „Úrnak, hogy adót ne fizessen, papot ne fizessen, de a szegény embernek a törvénye a botos ispán. Azelőtt volt kihez panaszra menni, a császár bírójához, de az alkotmány visszaillesztotta az uriszéket. Kihajtottak az ur dolgára s mikor menni nem akartam, bottal regulázott a botos ispán. Deresre fektettek. Ezt tette velem az alkotmány.“ Bacsányiból kitör az elkeseredés: „Ezért szenvedünk mi milliók! Isten, úgy légy könyörületes hozzám, amint szívem minden dobbanása a kiváltságok elleni harcnak lesz szentelve.“

Özzel való újabb találkozásakor már ő is ilyen hangon beszél.

Ezt a Bacsányit más fából faragták, mint Kuruc Feja Dávidot. Nem fog rajta asszonyi varázs, meggy a maga útján, szerelemvesztetten. S ha azt vágják az arcába, hogy Magyarországon nincs Bastille, úgy gunyosan vágja vissza, hogy: „Van-e nehezebben áttörhető kőfal, mint a dagadt fülek s a hizott szivek? Bastille-ban élünk. A közömbösség, a közérzés fogyatéka, a tiz rőf vastág fal körültünk s a tudatlanság a nehéz vaszár rajta.” — Tudja jól, hogy a küzdelem szinte reménytelen. „Mikorára ez a mi palantánk kikél, nem fog már a mi nevünkre emlékezni senki.” „És ez csüggeszt?” kérdi tőle Öz. „Nem”, feleli Bacsányi. „Magnak érzem magam, melyet a szél sodor. De valamikor csirát fog. Öz fiam, ne légy magvető, ha örök névtelenségre nem szánod el magad. A világtörténelem csak azok nevét jegyzi fel, kik aratnak.”

Hogy milyen messze nyargalnak előre az ifjak felszabadító eszméikkel, arra jó példa Nalácinak, az öreg kurucnak a magatartása. Gyűlöli a németet, de mikor Bacsányi szint vall s nyilvánvalóvá válik, hogy nincs erő, mely letérítse őt a maga útjáról, kitör belőle a magyar uri őszinteség: „Átkos a betű. Az is átokra való, aki szerzi, az is aki kongatja: Jakobinus mindahány, mindnek forradalmon jár az

esze. Még Kazinczy Ferenc urnak is. Elég a diátristákból, meg a firkoncokból, még a magyar szót is utálatossá teszik, ha a kiváltságokra öltögetik a nyelvüket! Inkább nem kell a magyar szó sem. Beszélünk ezentul diákul." Naláci és Jolán unokája ismétlik el a szinmű két egymásba akaszkodó főmotívumát.

MESSIAS.

Egy évvel később, következő tragédiájában még jobban elmélyíti drámairónk a szabadság problémáját s ezuttal így veti fel: Elégséges-e a politikai belátás ahhoz, hogy a szabadság érdekében harcba szálljunk, nem kell-e egyéb is hozzá, mint alkalom és erő? Nem kell-e hozzá a hivatottságunkba vetett hit, a küldetés, a kirendeltség értelmetuli fanatikus megszállottsága?

A cselekmény színhelye ezuttal Judea, a rómaiak hóditott tartománya, száz esztendővel a Megváltó eljövele után. A zsidóság még mindig rabságban görnyed, Krisztus nem oldozta fel bilincseiket. Így hát nem is hihetik el, hogy az idők már beteljesedtek. A messiásvárás lázas feszültségében telnek napjaik. Mindig akad egy-egy megszállott, vak próféta, tébolyodott üvöltő, aki kikiáltja a pusztába az eljövendő Messiás közeledtét. Nesztelen léptei alatt megremeg a föld, hogy befogja a pogányok elpusztult százezreit. Titokzatos hangok hirdetik: Izrael fölKentje leszen ő, a megígért Messiás.

Megjő, mert a nép lelke áhitja, szavára husánggal verik szét a judeabéliek a páncélos pogányok seregeit. Dávid fia lesz ő s akkora máglyát rak római hullákból, mint Salamon trónusa.

A csodavárás nyugtalan fényei villódzanak a háráni puszta felett. Már vezető nélkül is összeállnak judeabéli férfiak s meg-megtámadják a rómaiak őrszemeit. De ezek jelentéktelen guerillaharcok, hiányzik a lelkeket összeforrasztó ige, hiányzik a hős, aki a kilobbanó lázadás élére álljon. Belurit, a zsidó nagyasszony, az egyetlen, aki irányt tudna adni az általános nyugtalanságnak. Ösztönös politikai éleslátással felismeri, hogy Messiást kell adni a népnek, hőst, akit kövessen... Simeont szereti, a legszebb judeai ifjút... „Az én szemeim fölismerték benned a szabadítót, mikor először láttalak“, hirdeti neki. „Azóta éjt napot erre szántam s vagyonomat is. A Tigris forrásaitól Ciprusig és Egiptom földjéig bejártam minden népet, minden várost, minden országot s amerre jártam, hat ország kigyullad, ha vezér leszel.“

Belurit lelkes agitációjára Simeon köré sereglenek az ifjak. A messiásvárás lángralobban s a népakarat ellenállhatatlanul magával sodorja Simeont. Harcba megy a rómaiak ellen s magával viszi egy keresztény leány, Lucentia emlékét, aki apját kísérte vándorutján s megállt házuk előtt, hogy egy ital vizet kérjen Simeontól.

Római portyázók elfogták Lucentiát s a prokonzul palotájába hurcolták. A zsidó lázadók erélyesen

szorongatják a rómaiakat. Lángban áll az ország. A római veteránok megfutamodnak a judeai ifjak előtt, a lázadók tönkreverik a légiókat. A nazareth-beli Messiás szelid volt; az új Messiás azonban félelmetes. Három nap alatt százezer harcos gyűlt a nyomába, elfoglalta Jeruzsálemet és söpri maga előtt a rómaiakat, mint az Euxinus a parti kavicsot. Menekülő katonák fogvacogva beszélnek, hogy nem hagyta élet a csatatéren, sem sebesültet, csak halottat. Tinnius Rufus, római prokonzul nem ijed meg a vészhirektől. Foglyokat tart a kezében — kolompós foglyokat — s színe elé vezetteteti — Belurit és a kíséretében lévő Akiba rabbit.

Még folyik a kihallgatás, amikor a felkelők ostroma alatt bedőlnek a falak s a zsidók behatolnak a prokonzul palotájába. Belurit szabaddá lesz, de szabaddá lesz az elfogott keresztény leányka, Lucentia, is. Simeon a keresztény leánykát keresteti. Katonái elébe hozzák.

De hasztalan. Hiába a dicsőség, a hódolat, Simeon szívébe belopózik a félelem. Tolvajnak érzi magát, ki lopta a királyi címet, reszket, hogy számonkéri tőle az Ur, hogy számonkérik tőle az anyák, akik gyermekeiket, a gyermekek, akik szüleiket, a hajadonok, akik kedvesüket veszítették el a harcban. Az a másik, a Nazarethi, nem a harcot hirdette, hanem a szeretetet. Az ő országa nem e földről való. Belurit elfojtott haraggal veti szemére, hogy nem a lelkével viaskodik, hanem egy keresztény leányka babonázta meg s szavaiból

a ki nem elégített vágy sóvárgása beszél. „Én a küldetésedet szeretem, a koronádat“, tör ki belőle. „S egy ilyen semmi lányért veszitem el mint ez? Sóvárogsz utána? Az ágyasházadba vezetem, hadd égesse ajka az ajkadat, ha ugyan égetni is tud az ilyen epedő szőkeség. De a lelketet, a küldetésedet nem hagyom.“ Simeon azonban már nem hisz a küldetésében. Maga elé idézi Márkust, Lucentia apját, és a bölcs rabbi Akibát s valósággal hitvitát folytat velük. Minden oldalról megvilágítják a kérdést.

De Lucentia kereken szemébe mondja Simeon-nak: „Messiás nem vagy s a hamis messiásnak nincs bocsánat. Megcsalsz százezer nyomorgót, ki tőled vár vigaszt. Vétkezel a bélpoklosok, a nyomorultak, a lelki szegények ellen. Menj s mondd meg népednek nyíltan, hogy csak vezérük vagy. De te félsz, hogy cserben hagynak, ha feltárnád előttük a valót. Nem hős vagy, csak ámitó.“

Simeon büszkesége nem bír e váddal. Harcosai elő áll s szemükbe kiáltja: „Csodára képtelen vagyok, de elég erős, hogy a győzelmet számatokra kivivjam. Öltetek páncélt, fogjatok fegyvert.“

Am erre beteljesedik Lucentia jóslata. A népnek Messiás kell, lelkesedését csak a hit tartja ébren. Hiába tiport el Simeon hat légiót, hiába van négyannyi serege, mint a helytartónak, a nép eldobálja fegyvereit, vonakodik követni vezérét a harcba.

A bölcs Akiba előre látja Simeonnak s a zsidó szabadságharcnak szomorú végét. „Nem az íj és

a dárda a mi igazi fegyverünk“, fordul két tanítványához, „Izraelnek tanítani kell. Te, Hyrkanos, a betühöz, a törvény hagyományaihoz való ragaszkodást fogod megörökíteni. Te, Delphon, a szabad szellem példája léssz, mely minden magaslatról magasabbra vágyik. Örökös küzdelemben lesztek egymással, de ez az örökös küzdés az élet és a haladás. A pogányság is örök, mint Izrael. Poraink se lesznek már, nyelvünket se fogják érteni — de Róma és Izrael még mindig harcban fognak állni. Lesz mindig, aki bilincseket ver kézre, agyra és lesz mindig olyan is, aki összetörje. Az én poraimból újra ember lesz s ami nekem fájt, át fog még nyilalni a szíveken s a mag, amit elvetettem, kikeletlen nem marad.“

Simeon néhány maradék hívével utolsó harcba vonul a rómaiak ellen. Előre vert sereggel indul s valóban katonái az első támadásra szétszaladnak. Simeon újra egyedül áll, népe elhagyta, ám ő nem adja fel küldetését s halálra szántan indul el újra néhányadmagával a római légiók ellen, hogy a le szálló nap halottan lássa.

A Messiás Fényes Samu legszemélyesebb önvallomása abból az időből, amikor életének döntő fordulata előtt, ibseni szavakkal élve, ítéletet tart önmaga felett. Simeonnak, a zsidók vezérének el kell buknia — egyszerűen azért, mert kezdettől fogva alkalmatlan a vezérségre. Hogy valóban

alkalmatlan, arra — s ez nem érdektelen megállapítás — a szerző csak a darab megírása során jöhetett rá, s fel kell tételeznünk, hogy maga is meglepődött ezen az írás közben kialakuló felfedezésén. Mi sem érthetőbb. A háboru előtti korszak írói nem éltek át forradalmakat s nem voltak abban a kellemes helyzetben, hogy a saját bőrükön tapasztalják ki, milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie a diktátornak. E kor írói tulságosan bíztak az „eszmében“; kicsit túl nagyvonalúan képzeltek el a politikai megmozdulásokat. Azt is mondhatnám, hogy tablószerűen látták a történelmi eseményeket, csak a nagy jelenetek lebegtek szemük előtt s nem azok a szürke, unalmas, szemnek semmit sem mondó, de annál izgalmasabb óvatos és sunyi tárgyalások, amelyek az ilyen nagy jeleneteket a valóságban előidézik. (Fényes Samunak később megnyílt a szeme; még modern regényeiben is oldalakat tölt meg az események születésének igen aprólékos, jogi fondorlatokkal teljes feltárásával.) A Messiásban is sok az élőképszerű, festői hatásokkal spekuláló, mesterkélten beállított jelenet. A mű előadása tehát patetikus, míg menete teljesen pátoszellenes. Láttuk, cselekménye vázlatában, hogyan veszi el Simeon egymásután illúzióit — ebben a tekintetben a hős csakugyan ibseni jelenség —, hogyan győzi meg a patronájától sugallt fanatizmusát a valóság felismerése. Ebben a hősen a szerző saját politikai szerepre való hivatottságából való kiábrándulását ábrázolta meg; itt

számolt le elsősorban személyes ambícióival is. Ez az első darabja egyben, amelyben minden világi ideál megsemmisül s a valóság válságaitól megrettenő lélek az általános kataklizmában egy újabb ideálhoz menekül, amelyhez a szerző is hű marad élete további során. Ez az ideál a tanítás.

MÁTYÁS.

Telnek-mulnak az évek s szerzőnk, aki a Messiás végső jeleneteiben tett hitvallomása szerint a tanításnak szenteli életét, a kongreganisták gyűlölködése következtében leszorul a színpadról. Esztendőig kizárólag folyóirata szerkesztésével foglalkozik, vagy katedráról hirdeti tanait. Amikor újra színpadi víziója támad, ez a színpad irreális tér, szélesebb, és magasabb a valóságnál.

Világnézeti és politikai problémák foglalkoztatták már ez időtájt s ezirányu emelkedései mély nyomokat hagytak színpadi elgondolásain. Nem hatásos képek sorozata ez a színmű, hanem mélyre hatoló politikai essai, jelenetekre osztva és dialogizálva, akárcsak Gobineau hasonlóan renaissancehősöket tárgyaló történeti freskói. Szerkezete széteső, politikai dialógusai mélyebbek, mint amennyit a színpad elbir. Gondolatdráma ez a mű, a nagy nemzeti király életsorsa fölött való dramatizált elmélkedés, amelynek háttéréből a szerző írásainak állandóan visszatérő témája csendül fel újból: Mi a szabadság? s hogy lehet felszabadítani a népet?

A nagy történelmi színmű kezdetén Mátyás leánynevezőben jár Bécsben. Frigyes császár kiskoru leányának kezére pályázik, hogy apósa támogatásával megszerezze a cseh koronát. A német-római császár egyelőre huzza halasztja a választ, de a valóságban nem szűnik meg ármánykodni a nagy-
ratörő Corvinus ellen. A magyar király messze-
menő tervei saját tanácsadóit is aggodalommal
töltik el. Semmiféle hatalom nem elég neki; nagyra-
vágyása nem ismer határt. Már messze kitágította
birodalma határait s ime most még többre; császári
koronára vágyik. A cseh király a német aranybulla
szerint ugyanis választófejedelem s választófejede-
lemnek lenni lépcső a császári trónra. Tervében
a Mediciek és Sforzák támogatják, ez olasz feje-
delmek nagyratörésben és humanista kultúrában
lelki rokonai, míg a császár és a pápa, tehát a régi
hatalmak, Ulászlót, a fiatal lengyel királyfit, segí-
tenék a csehek trónusára.

Mátyás tipikus renaissance uralkodó. Nagy mint
hadvezér és nagy mint diplomata. Senkit sem avat
messzemenő terveibe, cselekvéseinek végső miért-
jét leghübb tanácsadói sem értik. De talán nincs is
igazi miértjük, talán csak a nagyravágyás kinozza.
Az agg Vitéz János, aki nevelője volt, a legrosszabb
véget jósolja terveinek. A cseh és lengyel királyon
kívül a császár és a pápa szövetsége ellen a Mátyás
ereje olyan, mint egy csecsemő lehellete a tenger
viharához. Meggyőződésének kifejezést is ad, noha
tudja, hogy a király nem hallgat tanácsra. Gőgös

nagyur ez a püspök, aki nem felejtette el, hogy ősei urak voltak, amikor a királyei még bocskorban jártak.

A magyar király meg akarja szilárdítani hatalmát. „Hatszáz évvel ezelőtt Ázsia köldökén kétszázezer lovas megálmodta ezt az országot s utatlan utakon nekiment, hogy megszerezze. Acsarkodó népek hatalmas országai közé tévedt, a gyűlölet tengere mossa körül határait. Idegen országok potentátjait hozták ide királynak, hogy idegen népek erejével támogassák ezt a testvértelent. De nem idegen király kell a magyar nemzetnek, hanem idegen nemzetek a magyar királynak. Cseh, lengyel, német trónon kerestek magyar királyt — én cseh, lengyel, német trónt keresek, hogy magyar király lehessenek.“

Mindenre kész, hogy tervét megvalósítsa. Megkérte Friedrich császár kilencéves Kunigunda lányának kezét, hogy támogatását megszerezze. Pedig a szive Borbálához köti, egy boroszlói polgárlányhoz, aki házasságon kívül szült fiut neki. S mivel a császár huzzahalasztja a döntést, titkon elhagyja Bécsset és hű testőrségével Holics felé nyargal, hogy fegyveres erővel szerezze meg a cseh koronát.

Mig a király távol van, Friedrich császár pénzzel és szép szóval toboroz híveket magának a magyar főrendek sorában. Egyre többen fordulnak el királyuktól, egyre több a büszke főúr, kiket gyötrellem ért Hunyad fiától. Meg akarják fosztani

Mátyást a koronától, fegyveresen akarnak szembe szállni vele. Egybegyűlnek Budán a primási palotában s fogadják a trónra igényt tartó lengyel király követét.

Már a részleteknél tartanak, de cselszövésük nem sikerül, mert Mátyás váratlanul Budán terem. Vitéz Jánost megfosztja érseki székétől és kolostorba küldi, az összeesküvő főurakat lefogatja. Győzelme után Friedrich már két kézzel adná Künigundát, de Mátyás mást gondolt s a nápolyi király leányával jegyezte el magát. Királyi nőt vesz el, hogy törvényes sarjadékkal gerincet adhasson caesari álmainak.

A második felvonás színhelye a visegrádi vár nő lakosztálya. Arragoniai Beatrix tölti itt szenvedve napjait. Hidegnek találja az országot, boldogsága Nápolyban van eltemetve. Hiába hizelgik udvarhölgyei körül, kedélye ingerlékeny és nyugtalan. Hódító szépségének szűk a visegrádi kalitka, kényes asszonyisága kevesli Mátyás ritka látogatásait.

A magyar király pályájának zenitjén áll. Hadai Bécsset vivják, megtörte a büszke Jagellókat. Lengyel Ulászló elismeri cseh királynak s esküvel kötelezi magát, hogy a császárválasztásnál reá szavaz. Birodalmi hercegek, választófejedelmek udvarolják körül. Hadai néhány napon belül bevonulnak Bécsbe s Fieravanti, a nagy olasz építész már elkészítette az új bécsi királyi palota tervét,

amelyből Mátyás birodalmát kormányozni fogja. Már csak egy vágya van, hogy Beatrix fiut szüljön neki.

Ebben a hangulatban keresi fel Borbála, Corvin János anyja, hogy fiát visszakövetelje tőle. Ebben az igényében a király anyja, Szilágyi Erzsébet, támogatja. János nem örökölheti a koronát. A magyar urak kifogásolnák a születését s így a király halála után választásra kerülne a sor; márpedig Mátyás vérére akarja hagyni az országot, amelyet a Hunyadyak tettek naggyá. Szeretné maga mellett tartani Jánost, de meghajlik a nők akarata előtt és kiadja fiát. Amugy is az a hír járja, hogy megállapodást kötött az udvarában vendégeskedő fiatal cseh királlyal, Ulászlóval, hogy, ha gyermeketlenül hal el, reá hagyja a cseh koronával együtt a magyar koronát is.

Mátyás korlátlan ur még, de tanácsosai már a birodalom leendő sorsáról deliberalnak. Mátyást halálos kór emésztí — a magyar urak titokban már Ulászlót udvarolják körül. Tetszik nekik, mert tehetetlen. Corvin János apjára üthet, hátha olyan erőskezű s önfejű... a török veszedelem ugyan a küszöb előtt, katona ember kellene, Ulászló meg nem az... de ördög vigye az ország dolgát, az urak dolga, hogy gyöngé legyen a király... Beatrixnak is tetszik a léha, fiatal Ulászló. Mátyást már úgy nézi, mintha nem is volna már, de biztosítani szeretné magának az ifjat leendő férjeül özvegysége esetére. A régi szenvedélyes fejedelmi

leányzó, aki testvérbátyja nemes apródját fogadta titkon hálósobájában, most unott királyasszony s halálosan sértett, hogy férjét csak dinasztikus tervei foglalkoztatják. Üres perceiben renaissance vérengzésekről ábrándozik. Meg kéne mérgeztetni az irigy, örökké viszálykodó magyar főurakat, hogy a magjuk is kipusztuljon s akkor uralkodni lehetne korlátlanul.

Hiába dől meg Bécs, hiába teremt rendet Mátyás a pártütők között, a kórság irgalmatlanul emészti életerejét. Lábai megpókosodnak, a daliás király már csak segítséggel tud járni. Orvosai a horoszkopot nézik s a korukbeli tudomány kacskaringós okoskodásával deliberálják a király állapotát.

A beteg királyt eközben egyre az utódlás kérdése foglalkoztatja. Minthogy Beatrix meddő maradt, újra János fiára gondol s megkéreti számára egy Sforza herceglány kezét. Ám maga is érzi, hogy ez a lépés korántsem elegendő ahhoz, hogy fia utódlását biztosítva lássa. A magyar urak ármánykodása titokban minden tervét keresztezi. Rossz pillanataiban eszébe jut Beatrix néhai gyilkos tanácsa, de visszaborzad még a gondolatától is. Szomorú, hogy velük nem lehet megépíteni a magyarság impériumát és nélkülük mit érne az? Erős vérségi kapcsokkal kőfalat emelt a cselvető császár elé, hogy egész erejét Kelet ellen fordíthassa. De tudja, hogy a hatalmas birodalom homokra épült s halálával nyomban összedől... Most, a döntés pillanatában, Borbála elhozza

Jánost, akit a király apai tanácsokkal lát el. Ő maga visszavonul. Korán lemondott az apáról, most meg kell válnia fiától is, immár nem lehet más, mint Jézus cselédje. A király egybehívatta a magyar főurakat, prezentálja Jánost s az urak egy akarattal kardot rántva Corvin Jánost Magyarország királyának kiáltják ki. „Isten engem úgy segéljen, Boldogasszony, Uristennek minden szenti, az ótári szentség, e szent kereszt, ez szent evangyélium és e Szent Jánosnak szent ereklyéi, hogy János herceget tesszük magyar királlyá“, fogadja meg Dóczi Orbán egri püspök az oltár előtt. Beatrix királyné, akit e megoldás vérig sért, az utolsó percben meg akarja akadályozni a frigykötést. Futárt meneszt a király leánykérő követe után, hamisított parancssal, hogy feltartsa utjában. Hiszen Ulászló Istenre és minden szentjére írásban fogadta, hogy mihelyt Mátyás jobblétre szenderül, Beatrix királynő óhaj-tása szerinti napon és időben szent házasságra lép vele. Az okmány megiratott, Dóczy Orbán egri püspök és a többi világi főurak mind ráütték pecsétjüket. A kétszínű főurak e cselszövésükkel Mátyás igazi tervét óhajtották diadalra juttatni: egyesíteni óhajtották a cseh és a magyar koronát, mert Corvin utódáé sohase lehetne mind a két korona. A király idejében értesül a konspirációról s arról is, hogy Beatrix kezdeményezte. Férfias gyöngédséggel dorgálja meg asszonyát és könyörögve kéri, fogadja Jánost fiává fiuk helyett, akit megtagadott tőlük az ég. De mikor megtudja, hogy

Beatrix elfogató parancsot adatott ki Borbála ellen, akit az esztergomi szentszék poroszlói mint boszorkányt hurcoltak börtönbe, kitör belőle az indulat. Beatrix nem ijed meg a király haragjától. Beismeri, hogy ő vádolta meg Borbálát, mert bűbájos mesterkedéseivel megbabonázta a testét, hogy ne szülhessen a királynak törvényes utódot. Arcába vágja Mátyásnak Ulászló irását, megvallja neki, hogy már életében új nászt kötött. A király megtántorodik az undortól. Haragjában országos elhatározásokra készül. Góbét akar megtenni nádornak, közlegényeket vezéreknek, nincsetleneket uraknak. Fel akarja pörkölni a gőgös nagyurak sásfészekait. Ám erre nincs idő. A halál meghiusítja szándékait s a nagy Hunyady úgy hagyja el trónját, mint az üstökös, mely egy időre rettegésbe ejtette a népet, hogy utána annál nagyobb sötétség nehezkedik a földre.

Mátyás alakjának s a kor történelmi eseményeinek ábrázolásában a szerző szigorúan ragaszkodik a tudományos kutatások megállapításaihoz. Mátyás, a lendületes XV. század szülötte, izig-vérig korának embere volt; hajthatatlan, gőgös renaissance-lélek, kényur és esztéta egy személyben. Humanista, de politikájában sem annyira nemzeti szempontok vezették, mint ahogy a népies történetírás feltüntetni szeretné, hanem az egyeduralmat birtokló condottiere-ivadék egoizmusa — az imperátori vágy. Imperátor nem kell a magyar uraknak, kik csak osztályuk érdekeit tartják szem előtt. Mig

a király külországban hadakozik, odahaza adószedők nyuzzák a népet, a főurak basáskodnak s a szegénység éhezik. A rideg történetírók szerint Mátyás fantaszta volt, akit becsvágya elvakított, határtalan ambíciókkal, akárcsak Napoleon, s mint a későbbi francia császár, dinasztikus érdekekből hadakozott a világ ellen, hogy családjá számára trónját biztosítsa. Igen, napoleoni lélek volt, aki talán koncepcióban sem maradt el a kis káplár mögött. Mátyás a saját koronáján kívül a világ legnagyobb címére, a német-római császári címre vágyódott s nem ő az oka, hogy el nem nyerte, hanem a korai halál, mely terveit keresztülhuzta. Annyi bizonyos, hogy túlméretezett egyéniség egy elmaradt ország számára. Ám a történelem nem mindig festi hűségesen alakjait. Az élő emlékezet ellentmond a történelmi megállapításnak. Ha a mondáknak hiszünk, akkor ez a király, aki álruhába öltözve lemegy parasztjai közé, meghallgatja panaszait és igazságot tesz közöttük, egészen más oldaláról mutatkozik meg előttünk s megérdemli, hogy mulhatatlan szeretettel gondoljunk vissza rá.

Fényes Samu a kalandor imperátort mutatja, de azért a másik Mátyás alakját sem téveszti szem elől, sőt igen ügyes drámai érzékkel az első Mátyás alakjából magyarázza. Csak egy hűséges szolgája, bizalmasa van, talán éppen Dózsa György apja az. Hűsége meg nem rokkan, ha kell a kéme

is, aki idejében értésére adja, ha valami új csel-
szövés fenyegeti. Mátyás időnként hazaront s el-
söpri, vagy ellenállhatatlan személyi varázsával
leszereli az ellenkezőket. Renaissance ember,
kalandos és hitetlen. Egykori nevelője, Vitéz János,
is elárulja, Mátyás kolostorba számüzi, tudja, hogy
Beckensloer, a német kályháslegény, akit egri
püspökké, később esztergomi érsekké tett, elárulja,
vagy akármikor kész elárulni, de megbocsátani
kész, mert gőgje nem engedi, hogy rászedetését
beismerje — és kihasználja, ameddig lehet. Ki
tétélezhetné fel, hogy ugyanazok az egyházi és
világi nagyok, akik Corvin János királyt éltetik,
néhány pillanattal előbb írásban paktáltak le a csel-
trónkövetelővel? A király, bármilyen gyanakvó,
csak akkor értesül az ellene irányuló intrika egész
nagyágáról, amikor már késő, amikor már minden-
ki elárulta, akiben bízott, még a felesége is. Ekkor,
az elkeseredés paroxizmusában, megtörik a büszke
renaissance-uralkodó s elhibázottnak látja életét.
Ugy érzi, hogy a népre, a toprongyosakra, az el-
hagyottakra kellett volna támaszkodnia. Ha újra
kezdhetné, megsemmisítené a főurakat, elkobozná
roppant uradalmait, becsületes, egyszerű embe-
reket hívna tanácsába... a király még egy nagy
országról álmodozik, de mi már Mohácsot érezzük
ágyánál. A tragédia záróakkordjának mindenképen
megfelel s nem mond ellent annak a hagyomány-
nak, amely Mátyást a nép barátjának tartja s nevé-
hez az igazságos jelzőt teszi.

SZINMŰVEK ÉS VIGJÁTÉKOK.

A színházba járó magyar közönség a Csöppségen keresztül szerette meg Fényes Samut igazán. Ennek a kedves vigjátéknak publikumsikere, ha nem is volt olyan zajos, mint a Kuruc Feja Dávidé, tartósságában megbízhatóbbnak mutatkozott amannál. Hosszu ideig a Magyar Színház tartotta műsorán, ma is újból előveszik műkedvelők és vidéki színpadok s rövidesen, a kor igényeihez képest átdolgozva, operett formában kerül újból a közönség elé. Szinte fel sem tételezne az ember ennyi szívóságot a szerencsés pillanatban megfogamzott, könnyű kézzel irt darabról. A komoly spekulációba mélyedő szerző ugyanis egy-két nap alatt vetette papírra az egész darabot, hogy szerepet írjon a Vigszínház néhai felejthetetlen naivájának, Harmath Hédinek. Aki látta a művésznőt a testére szabott, bájos gyermekszerepben, bizonyára ma is élénken emlékszik alakítására, mely egymagában garantálta a mű sikerét.

De hát valóban édes szerep! Egy pöttönnyi falusi lány, szelid és odaadó, de belül csupa határozottság és erély! Amerikai vigjátékirók műveiben szerepelnek ujabban ilyen leányfigurák; s Budapesten újra van egy színésznő, aki tökéletesen játssza őket. Gaál Franciskára gondolunk, aki a Fruskával százszázad szériát csinált. Az új amerikai optimizmust, életkedvet, amely oly üditően váltja fel a színpadon az északi írók sötét naturalizmusát,

Fényes Samu huszonöt évvel előzte meg a Csöppségben.

Furcsa keveréke ez a darab a régi értelemben vett népszinműnek s a modern vigjátéknak. Meséje és figurái a hagyományosak. Itt is azzal indul a cselekmény, hogy egy jómódu falusi birtokos bubánatában elissza, elcigányozza a vagyonát, s mikor már mindennek a nyakára hágott, saját leányát teszi fel egy kártyalapra, mielőtt végkép kivándorolna az országból. Erős, jól megcsinált felvonás ez, telítve az uri pusztulás sötét hangulatával. Sötétén kezdődik a második is. A Csöppséget nyerője, Ambró bácsi szekeres saroglyájában viszi magával kuriájába. Itt egy Sári nevű gazdaasszony garázdálkozik s ül nyámnyila gazdája nyakán. A kis Csöppség azonban rendet teremt Ambró körül, megfékezi a gazdasszonyt s magába bolondítja egész környezetét.

A harmadik felvonásban megoldódik az egyszerű konfliktus, Ambró bácsi megszereti a Csöppséget s mivel a kislány is úgy akarja, oltár elé vezeti.

Cselekménye szerint vigjáték e darab, de a játékos hangulat fölött mégis ott lebeg a valóság sötétlő felhője. A látszólag bolondos jelenetek minduntalan érintenek egy-egy komoly problémát: a falusi gazdaélet elmaradottsága körül. Különösen áll ez az első felvonásra, amelynek viharos hangulata egészen egyéni színekben villog. Ezeket a színeket másutt is megtaláljuk a szerző oeuvre-jében, mikor a vidéki uri családok belső szétesését

ábrázolja. A szokásosnál sokkal életesebb dikciók, a leromlás konkrétan ábrázolt képe (itt is, de még inkább regényeinek megfelelő passzusaiiban) mind arra mutatnak, hogy a szerzőt a vigjáték megírása közben is azok a szociális kérdések foglalkoztatták, amelyeket másutt egész terjedelmükben fejt ki majd.

A Csöppség után hosszú szünet következik Fényes Samu színpadi munkásságában. Tíz esztendő. A pesti fiskális félretolja a busásan jövedelmező periratokat, lemond a siker csábító külsőségeiről és csengő tantiemjeiről, hogy egész erejét annak a nevelő munkának szentelje, amelynek töretlen apostola ma is. Idejét lapszerkesztés, előadók, nyilvános agitáció foglalja le. A közélet nyugtalanító eseményei, a világháború s a nyomába lépő forradalmak még hevesebben fűtik írónk lobogó temperamentumát. Már elmondottuk, minő konfliktusok elé állította nyughatatlan temperamentuma. Mind ennek az lett a következménye, hogy a forradalmi mozgalmak letörése után Fényes Samu annyi más sorstársával együtt emigrációba kényszerült. Ám az idegen ország s az új környezet nem jelentett számára új életprogramot. Vándorbottal a kezében tovább is konokul folytatta a lelkek felépítésének kövel jutalmazott munkáját, ha lehet, még fokozottabb energiával, mint odahaza.

Bécsben a Diogenest szerkeszti, ezt a félig tudományos, félig szépirodalmi folyóiratot, amelynek hasábjait nagyobbára saját különböző természetű

közleményeivel tölti meg. (Itt jelent meg legnagyobb terjedelmű munkája, Jidli második változása.) Szabad óraiban újra szinpad i viziók foglalkoztatják. A szinpad immár imaginárius, hiszen a főváros egykor kényeztetett szinpad i szerzőjének az idegenben nem áll rendelkezésére sem a megfelelő hely, sem a szándékait megértő színészanyag. Már a Mátyás taglalásánál, amely ugyan Pesten íródott, de a háborus esztendőkb en, amikor F. S.-nak a szinpaddal való kontaktusa már megszakadt — mondom, már a Mátyásnál rámutattunk arra, hogy mennyire megmutatkozik e nemes elgondolásu történelmi szinmün, hogy alkotója munka közben egy pillanatil sem gondolt valódi szinpadra. Fokozott mértékben áll ez az emigrációban írt darabjaira, elsősorban pedig a Mirákulára, amely ugy elgondolásában, mint megcsinálásában tulajdonképen a drámai költemények kategóriájába tartozik.

Mirákula a szerelem komédiája ugy, ahogy azt az élete delén tul lévő költő eltünődve, kissé keserű szájjal újraálmodja. Aki magas hegy tetejéről tekint le a hegy lábánál fekvő falura, kicsinek látja a házakat, az embereket, ha köd ereszkedik közéje és a falu közé, elmosódnak a házak körvonalai, álmommá, mesévé válik a lenti világ s csak a reflexió töri át az elandalodás költészetét a maga keserű bölcsességével. Így vagyunk az emlékezés-sel is. A fiatal esztendők hittel teljes illuziói és drága képzelődései bohóságoknak tünnek idővel.

De azért a szív mégsem tagadhatja meg hajdani hevüléseit s végső soron letorkolja az értelem lelketlen, gunyos ítéletét. Az érett költői álmok alaptónusa még a legnagyobb álmodónál, Shakespeare-nél is keserű — a nagy költemények végső kicsendülése azonban mindennyiszor kiengesztelő.

Álomországban vagyunk, sötét a szín, majd derengés borul fölébe s a tejszínű félhomályon lassan átütnek a szereplők körvonalai. És milyen szereplőké! Nem husvér emberek ezek, hanem bábfigurák, akik képszerű, merev mozdulatokkal botorkálnak végig a színpadon. Ha Mirakulától, a minden ízében ösztönös ősasszonyi csodateremtéstől eltekintünk, a darab minden szereplője bábfigura — legalább is Mirákula bábjai. Különösen pedig a hivatalos személyek, az állam funkcionáriusai. A miniszterek egymáshoz vannak kötözve s rángatózva vonulnak a minisztertanácsba. Az eunuch ütemre vezényli őket, mikor az elhalálozott királyt siratják. „Ti sápitók, ide. Most rajta, csak szaggatott sikoltozásokban, mint a fiatal malacok. Most ti kitartók ide! Ne bömböljetek, eresszétek ki a hangot, de el ne eresszétek. És most ti vének, akiknek a gyomrotok alól jön a sirás, mély hangon fel-felböfögve, rajta!”

Az álmjáték hősnője Mirákula, akinek minden rezdülését a természet nagy játékmestere, az ősi ösztön kormányozza s akit a szerelem csodája sem tud kiszabadítani a maga szerepéből. Rendeltetése

vágyakat gyujtani és tovalebegni, rabul adni magát és szabadságért lihegni újabb rabságig.

Négy mesebeli szereplő nyújtja ki áhitozó karját a tovalibbenő Mirákula után: az ősz király, a szilaj unokaöccse, Álmos, a messzire néző költő és a komédiás Gingalló. Bohó komédiások jelentkeznek, a mesevár kapuja előtt, a vándortrupp bohóca Gingalló, csodaszámba menő műélvezetet ígér fenséges pártfogóinak. Emberei virágvödröt állítanak a színre, amelyben ragyogó szirmu tulipán virul. Egykét varázsmozdulat s a tulipán kelyhéből ezüstcsengéssel kipattan Mirákula s megkezdzi igéző játékát a dráma szereplőivel.

A halál küszöbén álló király, aki hibanélkülisége tudatában tekintetével tartja féken trónjára törő szilaj unokaöccsét, a Fekete herceget, kinyújtja reszketeg kezét és áhitozni kezd. Ő, aki irtózott az erdőt éjjel felfverő vadászlármától, most megváltozik s orgyilkosságra gondol, csak hogy elnyerhesse Mirákulát. Mirákulát Álmos, a költő, vonzza, de Álmos tétlen és merengő s így a Fekete herceg zsákmánya lesz. Ez sokkal büszkébb, sem hogy szerelem hijján örülni tudna rabjának. Mirákula pedig csak a maga akaratából tud szeretni, teste megdermed, szíve elnémul, ha börtönfalak szorítják. Mindenki gyűlöli a féktelen Fekete herceget s Mirákula akár saját testőreivel megölelhetné. Ám annyira nő, hogy Álmos iránti vonzalma ellenére valami más, érthetetlen vonzalmat érez a herceg iránt. S amikor mehet, bánja, hogy mehetett.

A Fekete herceget megalázza Mirákula szökése. Azt kívánja, bár inkább gyilkolta volna meg, vagy esett volna maga Mirákula áldozatául. „Ki vagy te? Hát nincs szived? Hát csalfaság az, amiből alkotva vagy?” kérdi tőle utolsó találkozásukkor. „Nő vagyok”, feleli Mirákula. „Odaadásom egy perc. Többet nem adhatok, én vagyok az örökkévalóság.” Megcsókolja a herceget, már libeg tovább más sziveket megzavarni, felgyújtani, felperzselni s boldogtalanná tenni — mert ő a játék s a férfiak a játékbabák. A színre fehér köd ereszkedik, a nézők — azok is, akik a színpadon és azok is, akik a nézőtéren ülnek, a homlokukhoz nyulnak, mintha valami édesen szorongató szerelmes álomból ébredtek volna fel.

Az összkiadásba felvett színművek sorát két vígjáték zárja le. Mindkettő kései munka, az emigrációban íródott. Az egyik: *J á t é k a z á l o m m a l*, modern komédia, a pszichoanalízis igen ötletes ki-gunyolása. A darabnak két tulajdonsága van, amelyekkel elüt az előzőktől. Az egyik külső, technikai ujitás: a darabban előforduló álomképek filmszerű megjelenítése; a másik, a belső, függeléke a témának: minuciózusabb és bonyolultabb pszichológia. A darab hősnője, Pálma, azért megy férjhez, hogy ne álljon utjában még fiatal anyja boldogságának. Egy kiváló professzor felesége lesz. A család közeli intímusának, dr. Tarján, pszichanalitikusnak, tetszik a fiatal asszony, közeledni is próbál feléje, de az visszautasítja, mivel egy fiatal

festőhöz, férje közeli rokonához vonzódik. A féltékenykedni kezdő férj szeretne részt venni neje álmaiban, tudni akarja, kiről álmodik. Az orvos vállalkozik rá. Persze olyan álmokat szuggerál a férjnek, melyeket Pálma nem álmodott. Wang azért akar az álmokba behatolni, hogy visszaadja Pálmának szabadságát, ha igazán mást szeret. Az orvos kap az alkalmon, hogy magának kaparítsa el, mert hiuságában bizonyosra veszi, hogy Pálma őt szereti. A kísérletek megtörténnek, a néző Wanggal együtt behatol Pálma állítólagos álmaiba. Az álmok furcsák. Nyilvánvaló belőlük, hogy az asszony szerelmes Károlyba, a fiatal festőbe, ám az álmok során mindig férjéhez menekül tőle. Az okos professzor nem itéli el álmai miatt feleségét. Így nyilatkozik: „Nyilvánvaló, hogy más után sóvárog. Szándékosan ezt a kifejezést használom, pedig egyszerűbb lenne azt mondani, hogy mást szeret. Azonban nem tudok sem őszinteségében, sem hozzám való gyengédségében kételkedni. Ha ragaszkodás, áldozatkészség, barátság, benső egyetérzés, vagy mindezeknek a keveréke szerelemnek nevezhető, akkor engem szeret. Van valami, ami ellen hősieken küzd, ami akarata ellenére uralkodik rajta, alattomosan körülkeríti és észrevétlen alkalmakkor — álmában — megragadja.” Ez a valami nem érdemli meg, hogy szerelemnek nevezzük. Lelkünk Laokoon csoport. Egy ember és egy kigyó, amely tekergőzik rajta. Egységes alkotás. De ha az

egyiket a másiknak a karjaiból kitépjük, az egész elpusztul.

Más szerző talán úgy fejezné be ezt a rendkívül merész elgondolású darabot, hogy Pálmát visszadja a férjének. Ez volna az illedelmes megoldás. Elvégre Wang professzor megértette az álmképeket, megértette feleségét — tehát semmi akadály sincsen, hogy megértésben éljenek egymással. Ámde Fényes Samu nem tartozik a konvencionális lelkek közé, a férfi és a nő egymáshoz való viszonyában nem akar áldozatról, lemondásról tudni. Wang professzor megköszöni Pálmának a vele töltött éveket és szabadon engedi, hiszen ha valakit szeretünk, akkor szeretjük igazán, ha az ő boldogságát akarjuk és nem a magunkét.

Igy cseng ki a szerző humánus és bátor életfelfogásának himnuszával ez a rendkívül izgalmas vigjáték.

A sorozat befejező darabja a Bő r és T e x t i l házasodik aristophanesi humoru komédia, a modern kapitalizmus féktelen jókedvű szatirája. Hősnője Iphigénia, a Ruházati Trust vezérigazgatónője, akit Hébel, a bőrkonszern vezérigazgatója bohém fiával, Pomponnal, szeretne összeházasítani. Pompon otthagya az üzletet és festőnek ment, anélkül, hogy képei bárkinek is kellenének. Már a legmélyebb nyomorban él, amikor duszgazdag apja felkeresi, hogy helyrecsavarja a fejét. Párbeszédük több tekintetben tanulságos.

Pompon meginog és hajlandó megismerkedni Iphigéniával. Első találkozáskor tüzet fog.

Eddigi kedvese, a derék Pomponette, felkeresi Iphigéniát és kioktatja az erotika tudományára. Iphigénia ugyanis, bár sokat tárgyalt férfiakkal, uralkodik minden szituáción s elméletileg tisztában van a flörttel, ezekben a kiszámíthatatlan vonatkozásokban gyakran jön zavarba.

Pomponette megnyugtatja, elmagyarázza, hogy a férfiak olyanak, mint a gyerekek. Azt az érzést kell bennük felkelteni, hogy nekünk ők a legdrágábbak. Ezt persze nem szabad megmondani, csak elhíttetni. Aki nem érzi magában a hivatottságot valamennyi férfi elbájolására, az egyet se tud. „Azt hiszem, ez az elv az üzleti életben is érvényesül.“ Megtanítja Iphigéniát csókolni és megtanítja meghallgatni a férfiakat. Mert hallgatni és meghallgatni — magyarázza — különböző dolog. Engedni kell, hogy a szavaik kizengjenek, csak néha szabad egy-egy szót közbevetni. Egyébként nem érdemes rájuk figyelni.

Iphigénia azt kérdezi tőle, nem fél-e attól, hogy nála szerzett ismereteit ellene fogja felhasználni. De Pomponette megnyugtatja: A férfiak egy idő múlva mindig visszatérnek, mert nálunk korlátlan örömeiket lelnék, miután otthon már megelégtették az örömtelen korlátokat. Pompon is vissza fog térni hozzá. Iphigénián fog a tanítás, ki is próbálja — egy üzleti ellenfelén. Így aztán minden rendbe jön s az utolsó felvonás intrikusanak kijátszása után

— amiben ismét. Pomponette tündököl — a szerelmes pár megesküszik.

A színpadi művekhez kell sorolnunk Mózes Halálát, Fényes Samu utolsó s nézetem szerint legművészebb, legmegrázóbb drámai alkotását. Csupasz sziklák között, keskeny ösvényen vonszolja fel magát az öreg Mózes Nébó hegyére. Az Istent követi, aki harminc-harmincöt esztendő, erős ember képében ugrál előtte szikláról sziklára. Nem tudja, mit akar tőle az Ur — szolgája, hát engedelmeskedik, bár szíve tele van keserőséggel. Féltékeny Józsuéra, akit az Ur szerinte érdemtelenül tüntet ki. Zsémbesen dünnyög, vontatva, nehezen törnek fel melléből a panaszok. Végtelen keserűségében, méltóságteljes dacában Michelangelo meg elevenedett szobra. Mindenben alávetette magát az Ur akaratának. Kemény volt népéhez, mert az Ur ezt követelte meg tőle s nem akarja, nem tudja kiadni kezéből a vezetést. Az Ur azonban azért viszi fel Nébó hegyére, hogy a Halál kezébe adja s aztán eltemesse embernemlátta magasan a sziklák alá. De Mózes nem akar meghalni. Most, élete végén, úgy érzi, hogy valami hiányzik az életéből. Sose lehetett gyöngéd. Eszébe jut elmulasztott ifjúsága, eszébe jut a szerelem, egy kép, amikor két szerelmes — egy zsidó ifju és egy idegen leány — inkább együtt halt meg, de nem tagadta meg egymást. Az Ur egy izben ígéretet tett neki, hogy nem engedi elmulni addig, amíg az Ő nevét hordja az ajkán. A dacoló Mózes él az ígérettel. A Halál — kedélyes,

népies figura, mint a középkori misztériumokban — hiába emeli rá kaszáját, Mózes az Ur nevét suttogja s a Halál karja aláhanyatlik. Az Ur Mózes vigasztalására kétezer évvel előre forgatja az időt s Hillel rabbi iskolájába vezeti, aki éppen a Pentateuchot magyarázza. Irva vagyon — mondja — hogy a legfőbb törvény az irgalom. — Ismeretlen fogalom ez Mózes előtt. Ám az Ur ölébe hajtja a duzzogó, vén gyermek fejét s elmagyarázza neki, hogy a késő korok megértik majd, amit ő maga nem tudott, hogy kemény művében mennyi irgalom, mennyi szeretet volt. A lázadó vén Mózes megadja magát, a Halál suhint s az Ur — mint irva van — eltemeti Nébó hegyén, az Igéret Földjének kilátótornyán, két hatalmas szikla alá.

Egyik alapvető ethikai gondolatát a felmentő szeretet elméletét egyik régi darabjában, az *Ártatlanságban*, fejtette ki.

De az összkiadásban egybegyűjtött színművek korántsem meritik ki Fényes Samu színpadi oeuverjét. Hiányzik több darab. Kimaradásukért vigasztaljon bennünket az, hogy a két kötet gazdagsága többékevésbé mégis majdnem teljes képet ad a kitűnő író gondolatgazdagságáról és színpadi leleményességéről.

AZ EPIKUS.

Fényes Samu elbeszélő munkái többnyire mind életének második felében íródtak s valamennyiükön megérzik egy tapasztalatokban gazdag, meditációk-

kal töltött emberélet mély bölcsessége s egy igazi emberbarát mélységes megértése minden iránt, ami emberi. Nem tartozik ő az ugynevezett problematikus írók közé; bármilyen meglepő, elvek és divatok igen kevésbé érdeklik. Ha mesét ír, mese-mondó marad, szereti a bonyolult, szövevényes cselekményt, a Jókai féle dus romantikát; de a mese mögött állandóan ott muzsikál a lírai alaphang, a szeretet és a részvét s az a szinte biblikus jóság, amely ez író-t oly rokonszenvessé teszi szemünkben.

De azért, ha szereti is a legendát, ne higgyük, hogy álomvilágot ábrázol könyveiben. Amikor konkrétumokról van szó, mindig megmozdul benne a jószemű szociológus, a társadalmi viszonylatok pontos és alapos ismerője. Ha embereket ábrázol, belehelyezi őket abba a miliőbe, amelyben gyökeresnek s csak olyan miliőt ábrázol, amelyet ismer. Legtöbb regényének miliője a Hegyalja, szereplői az ott élő zsidók, vagy akik onnan kerültek el.

Ezen a bortermő vidéken születik Jidli, Fényes Samu nagy regényének felejthetetlen alakja. Kezdjük az ő történetével e fejezetünket.

Jidli, a sorsával elégedetlen zsidófiu, a zsidóság szimboluma. Fellázad Isten ellen, amikor elébe kerül s Isten újra a földre küldi, egyre javítva helyzetén. De Jidli mindig tönkremegy, ugylátszik, az Isten sem tud segíteni rajta. A szerzőtől tervezett három „változás“-ból kettőt foglal magában a mű.

A harmadik változás nem készült el. A maga helyén megkíséreljük megfejteni, miért.

Okos ember nem igen töri azon a fejét, hogy mi célra alkotódott, azzal se törődjék, hogy fölösleges-e. Nincs fölösleges ember, közli velünk mindjárt az első oldalon a szerző, aminthogy a természet dolgai közt nincs semmi, ami valakinek épülésére ne szolgálna. Jidlit fölöslegesnek tarthatták a szegény pálinkaégető zsidók, amikor egy purim éjszaka a padláson a szalmában találták — pedig ő sem volt fölösleges. A természet érti a maga mesterségét s nem hederit rá, amikor mi hiába törjük a fejünket, hogy mire való ez vagy az. Jidli története is van olyan fontos, mint egy katicabogár, van olyan érdekes, mint sok királyi herceg története, már pedig hijja volna minden természetrajznak, ha a katicabogárról megfélekedznék s egyenesen megbélyegeznék azt a világtörténelmet, amelyik valamely princet szántszándékosan vagy nagyotlátásból kifelejtene.

Golopon, a hegyaljai magyar faluban, Reb Wolf vendéglátó házában purimot ünnepelnek a zsidók, amikor az egyik vendég megtalálja a padláson Jidlit. Valami szerencsétlen zsidó koldusasszony szülhette meg a szalmában s vérzett el mellette. Az anya már merev, a gyermek még nyivákol. Így kerül Jidli a világba.

Reb Wolf megszánja a szerencsétlen porontyot, megmenti az életnek, sőt egy Channah nevű kéregető asszony személyében dajkát fogad neki.

Channah saját Ráchel nevű leányával együtt neveli fel a fiucskát. A két poronttyal bejárja a Tisza-vidéket, amíg egyszer a szőlők alatt bika ökleli fel. A koldusasszony meghal, a két pityergő gyerek újra magára marad. Visszakerülnek Reb Wolf Vámoserhez. Ráchelke a libákat őrzi, Jidli pedig, aki már ötéves, a chéderbe kerül.

Mindez a kalapos király korában történik, az aufklerista időkben. A chéderben azonban nem tanítanak németül, a melamet, a házhoz, fészkerhez, leveles gallyhoz hasonló zsidó betűkre oktatja a gyermeket. Ha a kis Jidlinek szabad ideje van, leül a patak partjára és hangosan viszálykodik magában. Mint a talmudtanuló nagyobb fiuktól hallotta, úgy zagyvál össze tücsköt-bogarat. Minden szavát ezzel kezdi: mondja a Jidli. Néha meglepően talpraesett feleleteket ad, néha napokig hallgat és csak elnéz a világba. Elfogja a tanulás szenvedélye. Éleseszű s észreveszi nevelőapjának csalafintaságait. Aztán — mit is kezdhetne egyebet — gyűrűs zsidó lesz.

Nem kell sajnálunk Jidlit. Szereti az országotat, szerette a világot nézni. Nem mintha kíváncsi lett volna a titkaira — a világot épp úgy nem akarta megérteni, mint sajátmagát. Tudta, hogy zsidó, mint ahogy tudta, hogy Jidlinek hívják, de az egyiket nem tartotta fontosabbnak és érdekesebbnek, mint a másikat. És ahogy eszébe nem jutott arra gondolni, hogy egy falusi kuvasz parádésló akart volna lenni, épp úgy nem jutott eszébe, hogy

ő lehetne egyéb is, mint zsidó és gyűrűs. Csak arra vigyázott, hogy a tőkéje ne apadjon, amit Reb Vámosertől kapott. Ahogy végigjárta a falvakat, talált mindenütt hajlékot, ahol meg lehetett éjszákára huzódni, majd minden faluban volt zsidó kocsmáros, sok helyütt a paraszt adott vackot.

Az egészen világon csak egyetlen dolog érdekelte, Ráchelke, aki pesztonkának szegődött el Tállyára, a Zöldág kocsmárosához, Reb Joel Tálerhez. Ezért, ha tehetett, péntekenként mindig Tállya felé vette útját, hogy Ráchelke mellett tölthesse a szombatot. Reb Joelék házában Jidli jól érzi magát. A kocsmáros bölcs ember, Béle, a felesége, pedig a megtestesült jószág. Csakhogy Reb Joelék nem tudnak megélni Tállyán, elköltözködnek az Alföldre, Ráchelke pedig Tolcsvára kerül szakácsnőnek. Tolcsván Ráchelke szemet szur egy Sóhalmy nevű falusi esküdtnek. Asszonya elmeséli a dolgot Jidlinek, Jidli meg Bélének, aki azt tanácsolja neki, hogy vegye el Ráchelkét feleségül s költözzék vele az Alföldre, ahol majd csak megélnék. De mire Jidli Bélééktől visszaérkezik Tolcsvára, hogy eljegyezze magát, ott azzal a hírrel fogadják, hogy Ráchelke eltűnt. Állítólag az a Sóhalmy raboltatta el hajduival s vitte vadászkastélyába.

A leányrablás nagy ribilliót okoz a hegyaljai zsidók közt. Hosszas tanácskozás után panaszra mennek a vicispánhoz, aki emberségből megígéri, hogy vizsgálatot indít a nőrablás dolgában. Az al-

ispán még erélyesebben intézkedik, de a nőszőktető átviszi zsákmányát a szomszéd megyébe, ahol az alispán hatalma végetért. Hiába hát minden, még a bölcs Reb Joel is csak azt a tanácsot tudja adni Jidlinek, hogy kössön görcsöt a szívére és felejtse el Ráchelkét. Béle azonban melléje áll és azt a tanácsot adja, hogy menjen a dologgal a császárhoz. Jidli tehát utrakel, hogy Ráchelke érdekében a császárral beszéljen. Sok-sok utánjárás után sikerül a vicekancellár elé kerülnie. Ez nyájasan meghallgatja panaszát, de aztán nagyon elkomorodik. Kereken megmondja neki, hogy a császár nem segíthet rajta, ügye a vármegyére tartozik s az udvarnak nem lehet egy bagatell miatt országos sérelmeket kockáztatni. Amugy is elég baja van Bécsnek a magyar vármegyékkel. Jidlit elfogja a keserűség s dühében nagyot köp a vicekancellár elé. Ez ahelyett, hogy vasraveretné, megszánja. Vállat von és kijelenti, hogy a császár negyvennyolc órán belül ráparancsol ügyében a vármegyére, de aztán maga lássa, hogy jár vele.

A császári parançs csakugyan elindul a maga útjára, előbb a helytartótanácsához, onnan Abauj vármegyéhez, ahol jókedvű fiatal tisztviselők fidi-busznak használják a leiratot. A dolog vége az, hogy Jidlit hűtlenség és hazaárulás címén letartóztatják és vasraverve kísérik a megyei tömlöcbe. Még szerencse, hogy a derék vicispán arra való hivatkozással, hogy a zsidó honosnak nem tekinthető s így hűtlenséget és hazaárulást nem követ-

het el, megmenti a fejvesztéstől s újabb szerencse, hogy a várnagy, akinek tömlőcében ül, röstelli, hogy kétpredikátumos nemesember létére zsidó rabot őriztetnek vele. Megparancsolja hát a hajduk őrmesterének, hogy éjszaka rugja ki azt a zsidógyereket a tömlőcből, de úgy, hogy a lába ne érje a földet.

Eközben Sóhalmy magánál rejtegeti Ráchelkét, akit egyszerűség kedvéért csak Rüfkének szólít. Szegény gyermeklány akarva-nemakarva megszereti a gonoszszáju, duhaj nemesifjut. De keserves szerelem volt ez. Ha egyedül volt, utálta magát, sirt a sóvárgástól, ha Sóhalmyval volt, egyre érezte a megaláztatást, a korbácsot. Ha elment tőle, a kezét szerette volna csókolni hálából, ha aztán egyedül maradt, a Rüfkézés jutott az eszébe s mindig elhatározta, hogy előbb-utóbb kést márt a bordáiba.

S ahogy történni szokott, Sóhalmyt a családja meg akarja házasítani. Rüfkének mennie kell. Kedvese nagylelkű, ezer váltóforint hozományt ígér neki, hogy valami jakhechez feleségül mehessen.

Ráchel elszakad hát Sóhalmytól s a Bodrog partján találkozik Jidlivel. Csodálatos éjszaka ez, Jidli a patak partján ül, előveszi fűtyülőjét s eszébe jut egy régi nóta, amit valaha gyerekkorában hallott.

Csodálatos, misztikus éjszaka ez. Vihar kerekedik, Ráchelke kézenfogja Jidlit, magával huzza és viszi egy házba. Ott fekszik az urfi részegen

egy farkasbőr kereveten. A leány kést nyom a fiu markába — de az eldobja a kést és kifut, Ráchel utána. Futnak, ahogy tudnak, szélben, viharban, égzengésben a Bodrog felé, amelynek árja háborogva csap rajtuk keresztül.

És most kezdődik a legenda. Jidli repül, repül a malach hamovesszel, a halál angyalával a végtelen magasságok felé. A szeráfok az Ur elé vezetik, hogy az Örökkévaló felelősségre vonja vétkeiért. De Jidli nem ismeri el a mennyei bíróság kompetenciáját. Ugy érzi, Isten adósa maradt neki. Számonkéri tőle anyját, számonkéri életét és halálát. Hetykén megkérdi Istentől, miért hívja a zsidót választott népének, mikor a cigánynál is megvetettebb és gyűlöltebb. Számonkéri Ráchelt. Viaskodik istennel, mint Jákob az angyallal. Nem ítéletet hallani jött, hanem számonkérni Istentől: Mit tettél velem?

„Szóval, azt hiszed, nem jól rendeztem be a világot?“ kérdezte az Örök Kegyelem. „Te jobban tudnád?“

„Jobban én.“

„Próbáld meg. Visszaeresztelek a földre.“

Igy kezdődik Jidli második változása.

Gyarló emberi számítással alig néhány nappal később születik meg, hogy meghalt. Béle szüli világra, aki előző nap vette hírül, hogy Jidli meg Ráchelke tetemét kifogták a Bodrogból. Már akkor elhatározta, hogy ha a gyereke fiu lesz, a Jidli, ha

leány, a Ráchel nevét viselje, hadd emlékeztesse saját gyermeke az árvákra.

Reb Noel Nyiregyházán él feleségével, derék szabolcsi magyarok között. Magának a vármegye tiszteletbeli főfizikusának felesége, nemes Józsa Estvánné segédkezik Jidli világrajövetelénél. Erős, egészséges fiunak születik, aranyszőke hajjal, ne-felejtstkék szemmel. Reb Joel, Józsa uram árendása, aki egy házához szökött körözött zsellérrel, Dorosnyák Péterrel gazdálkodik. Petit gyujtogatás miatt keresi a vármegye. Addig kinozták apját is, őt is, a tisztartók, amig dühében rágyujtotta az uraságra a kastélyt. Mert hát az Isten nemcsak a zsidón próbálja ki a kezét, hanem a paraszton is és a paraszt a zsidónál is boldogtalanabb, mert még az a vigasztalása sincsen, ami a zsidóknak megvan: az a nagy ákombákkal teleirott könyv. — Mikor a pandurok Peti nyomára akadnak, az öreg Reb Joel maga figyelmezteti hűséges zsellérét, hogy álljon tovább. Mihez kezdjen Peti a régi magyar világban? Nincs más választás: haramiának megy. De kis Peti fiát ideküldi majd jó gazdájának, nevelje cselédnek, zsidónak, aminek akarja...

Ezenközben pergett az idő homokórája: Törvény jött Bécsből, hogy anyakönyvezni kell a zsidókat. Így kapta Jidli a József nevet. A szép, eleven eszű gyerek a nála négy évvel idősebb Petivel meg Béle lányaival nevelődik. Megint hamar megtanulja a betűvetést. Béle később Tállyáról hozat tanítót a gyerekek mellé; azonban ez németre és magyarra

oktatja a fiatalokat, mire a fanatikus zsidók elzavarják a községből. Így aztán Erdőbényén kezd meg Jidli tanulmányait. Rokoni körben él, kényeztetik, becézik. De míg ő Erdőbényén művelődik, a szabolcsi hitfelekezetek hajbakapnak Peti felett, még a megye is beleavatkozik, elveszik a zsidótól a keresztény gyereket s elküldik az anyjához. Mire Jidli hazakerül, kiürül a ház, a lányok férjhez mentek, Peti elkerült, szülei megöregedtek. Jidli már írástudó hírében áll, de Béle tovább nevelteti s most a kállai rabbihoz adja bóchernek. Ez a pap új ember. Nem hord huncutkát, magyar ruhában jár, szép könyvtára van német, francia és magyar művekből s csak a Talmudtanulásnál türi a zsargont. A lányai finom urinők, akik pallérozzák József modorát. Már a hittudós házában is érezni a nemzeti ujjaszületés előszelét. A rabbi a Pesti Hírlapot járattja, melyet a tömlöcből szabadult Kossuth szerkeszt. Egyik lány rajong Kossuthért s ha zsidó lenne, még feleségül is menne hozzá. A másik haragszik rá, mert a zsidók recepcióját nem tartja fontos kérdésnek, a harmadik lánynak az a kivetnivalója, hogy bár egyre a jobbágyi terhek megszüntetéséről beszél, mégis csak a saját költségén akarja fölszabadítani a jobbágyokat. De valamennyit letromfolja édesanyjuk, aki Fouriert meg Owent olvassa és Kossuthban nem lát mást orthodox magyar táblabirónál. József nem igen ért ezekhez a kérdésekhez, csak azt tudja, hogyha

a jobbágyi terhek megszűnnek, Petit sem lehet majd deresre huzatni.

József tizenhároméves, mikor újból hazakerül, ahol nagy ünnepséget ülnek, amelyen még Reb Wolf Vámoser is résztvesz, aki közben szesszel meg bőrrrel meggazdagodott s most egy báró huszezerholdas pusztáján gazdálkodik. Gyapjút, búzát és bort szállít külföldre, a dúsgazdag Wertheimer Dávid bécsi bankár Párisban nevelkedett lányát vette feleségül. Ha diéta van Pozsonyban, oda-költözködik és uzsorakölcsönre ad pénzt a törvényhozó uraknak, ha eluszik a pénzük a nasivasin. Van egy leánya is, a tizéves Rosette, akit elhozott magával József barmicvójára. A két gyerek nagyon összebarátkozik, a komoly Talmudtanuló a babaszépségű Rosette-el újra gyerek lesz... A barmicvó után Pozsonyba küldik szülei a jeshivába. Előbb azonban kerülőt tesz s találkozik Petivel, aki egy darab uton elkiséri s egy pálcát ad Józsefnek emlékül. Ez az a somfapálca, amellyel utoljára botozták meg.

József pozsonyi tanulmányai módot nyújtanak a szerzőnek arra, hogy megismertessen bennünket a régivilágbeli jeshivák életével. Hősrünk egy német származású asszony, Mime Eidle, bóchertanyájába kerül. A pozsonyi jeshiva ebben az időben a nyugat-európai zsidóság első főiskolája volt. Rideg orthodox iskola, betűhöz ragaszkodó, fanatikus szellemű. Sötét, furcsa lelkekkel ismerkedik meg József a bócher tanyán: Érdekes figura a sokat utazó

Chajzek is, de a legfurcsább Veith Zevi, a leg-gazdagabb pozsonyi zsidó fia, gyors észjárásu, eleven elméjü, de beteg lelkületü siheder, kinek látomásai vannak, gyanakvó, alattomos s a leg-csahosabb, ha sikra kell szállani az orthodox hagyományok védelmében. József szorgalmasan tanul, de titokban német filozófusokat és költőket olvas, sőt megismerkedik Kölcsey és Vörösmarty műveivel is. Lassanként ráeszmél a világi tudománnyok mély értelmére s ellenkezés támad benne a jeshiva szellemének kötöttségével szemben. Éjjelenként Chajzek keresi fel szobájában, aki szintén nyugtalan lélek s aki cingár testében az egész emberiség szenvedését átszenvedi. „Hat nap alatt teremtette Isten a világot s azóta hatezer éve teremti bele a fájdalmat! Itt ültök reggel, este, egyre azt a nagy könyvet bujjátok, forgatjátok, mintha az egész világ abban a nagy könyvben volna benne és azonkívül semmi sem. Hát van zsidó szivetek, amelyik megérez minden fájást, ami akárhol terem? Rágódtok, mint a barom az almon. Körbejártok!“ A láz magával ragadja, bemegy a bócherek közé s felrázza őket. „Keljetek föl!“ kiált. „Érni kezd a világ! Ne maradjatok éretlenül a népek között.“ Eldugja a bibliát, otthagyja a Jeshivát, világnak indul.

Időközben Vámoserék megérkeznek Pozsonyba s Rosette finom, aranyosságú papíron uzsonnára invitálja Józsefet. Rosette az egyetlen, aki előtt József feltárja a szívét. Mesél Chajzekről, el-

mondja, hogy mit tanult tőle: Az a jó zsidó, akinek jó zsidó szive van, zsidó szive meg annak van, akinek minden idegen fájás fáj. Ezt eleinte nem értette, de lassanként rájött, hogy Chajzeknek igaza van, hogy nem az a legfontosabb, amire a jeshivában a legnagyobb súlyt helyezik. A leány csak hallgatja és egyszerre elsírja magát. Elhatározza, hogy ő is tanul és jó zsidó lesz, akinek minden fájás fáj és állandóan levelezni fog Józseffel. Az uzsonna végéfelé az apa is beállit, s kedélyesen köszönti Józsefet. „Aháj, a híres bócher. Hát még mindig a Talmud járja? Maguk ott még mindig azt hiszik, hogy ebből örökre meg lehet élni? ... Bócher, ne mondja, hogy hiába járt itt. Adok egy tanácsot. Hagyja ott a jeshivát, tanuljon meg számolni, könyvet vezetni. Ha egyet intek, akármelyik bécsi bankár fölveszi magát praktikánsnak. Hol lennék én most, ha a Talmudnál maradtam volna. Zsidóság! Könnyű azt a magukféle embernek mondani: Zsidó vagyok. Igen sokba kerül az a zsidóság. Magának bankhoz kell menni, maga nagyon jó könyvelő lesz.“

József tizenhatéves. Reggeltől estig tanul s minden héten megírja levelét Rosette-nek. Pozsonyban ülésezik a diéta s egyik-másik bócher belekerül a politikai forgatagba. A Veith Zebi vezetése alatt álló hitbuzgók persze dühöngenek és rossz zsidóknak tartják azokat az ifjakat, akik a magyar ellenzék programjáért lelkesednek. Chajzek is felmerül újból, messziről jön, arról hoz

hireket, hogy a világ forrong. Egyáltalán nem lelkesedik Kossuthért. „Kossuth mindig nemzeti jogairól beszél, mintha ahhoz, hogy egy nép legyen, jog kellene vagy törvény! Minden népnek joga van élni! Miként nevezheti magát Kossuth a szabadság hívének, aki más népeket elnyom? Kérdezzétek meg csak a rácot, a tótot, az oláhot, no meg a magyar parasztot. Az ember neki se fáj, csak nekünk, zsidóknak.“ — Józsefet bántotta, amit Chajzek Kossuth felől mondott. Mégis csak ezek a magyar urak nyitottak előtte ablakot, amelyen át a nagyvilágba nézett. De Peti levele újból kételkedéssel tölti el. „Hogy volt, mint volt, én nem tudom“, írja, „hogy Dózsa György vétke mián vetették-e a parasztságot méltán, vagy csak színből rabságba — de annyit tudok, hogy a rabság valóságos mindekkoráig és szörnyű zsarolás esik meg rajta mindmáig. Mert hogy tán a nemes ur egyedül foglalta el ezt az ország földjét és a parasztot csak úgy kirázta a szüréből, mint a kutya a bolhát, hogy megmunkálja neki a földet? Én úgy gondolom, hogy a zsellér még a mennyországban is csak szolgálattételre kerül. Hiába a nagy törvény, hogy a parasztnak szabad magát megváltani. Aztán mit váltson meg a jobbágy meg a zsellér? Az apáik kinját, sok megaláztatását, gyomra hosszú korgását, verejtéke hullását, foga vicsorgását, a derest, a kasznárt, az udvarbirót, az uriszéket, a somfapálcát, a tömlöcöt, az ördögöt, amivel a papja ijeszti, a vánnyadt pulyáját, amivel a földes-

ura jutalmazza? Kertész volnék, látom, ezen a jó magyar földön sokféle palánta terem, de az én kertemben egy palánta nem terem: a bizodalom. Amit négyszáz esztendeje temettek az urak, nem támad fel néhány jó szótól.“

Ebből a kusza levélből József többet tanult, mint a Pesti Hírlap száz cikkéből. De nehéz lesz itt elültetni azt a bizodalom-palántát! De meg kell még annak szántani a talajt! — Most értette meg a Chajzek szavát. Fel kell szántani a talajt a bizodalom palántájának. Ezt kell neki csinálni, ez a parancs.

Veith Zevi, a zelóta bócherek vezére Józsefben látta az ujitók fejét. Elhatározta, hogy egyházi fenytékre, vasnyaklóba juttatja. Egy szombat délután a vezetése alatt álló bócherek megtámadják hőnököt. József azonban kitepi magát közülük s ostorával véresre veri Zevit. A királyi biztos tudomására jut a verekezés s elrendeli Zevi elfogatását. József értesül erről és felkeresi ellenfelét, figyelmezteti, hogy meneküljön, szerezzen valami befolyásos patrónust. Aztán bucsút vesz a Jeshivától és utnak indul Bécsbe.

Csekély cókómókjával, kedves könyveivel érkezik tizennyolcesztendő hőnök a birodalom fővárosába. És a most következő fejezetekben nagyszerű rajzát kapjuk a negyvennyolcas forradalmat megelőző bécsi diákéletnek. Bácsijánál, dr. Gutmannál, a külvárosi szegények derék orvosánál száll meg. A tanulóknak ifju bebolyongja a várost,

megbámulja a Burgot, a kincstárt, a szép házakat, a fényes kirakatokat. Már az első napokban figyelni kezdik a rendőrség besugói, akik minden jövevényt szemmel tartanak. De a császárváros intellektuelljei tulajrának Metternich eszén. Van a Trattnerhofban egy titkos olvasószoba — Gerold könyvkereskedő nyitotta meg — ahol miniszterek, egyetemi tanárok, udvari hivatalnokok olvassák titoktan a politikai röpiratokat és kitiltott hirlapokat. A könyvkereskedő egyik segédje felvezeti Józsefet az olvasószobába, aki csakhamar népszerű lesz ott, mert rögtönözve fordítja le az uraknak a Pesti Hirlapból Kossuth cikkeit. Megismerkedik néhány főiskolai hallgatóval, akik testvérükké fogadják s megesketik, hogy életét a szabadság ügyének szenteli.

Egy szép napon József levelet kap Rosette nagybátyjától, Wertheimer Leopold urtól, aki vasárnapi ebédre invitálja. Ez alkalommal megismerkedik a házigazda unokaöccsével, Wertheimer Romeóval is.

Wertheimeréknél találja meg Chajzeket, aki Párisból érkezik s közli a vendégekkel, amit Ausztriában még senki sem tud, hogy ott kiütött a forradalom. Étlen-szomjan nyargalt Páristól Bécsig s mint valami hadvezér, nyomban kezébe veszi a szervezést. Két hét múlva Bécsben is kitör a nyugtalanság. Megmozdul a szabadelvű polgárság, a diákság, a nép. Chajzek mindenütt jelen van s a maga lázas modorával szítja, tüzeli a tömeg

indulatát. Józsefet idegenen érinti az a gyűlölködő hang, amely Chajzek beszédéből árad, de eszébe jut Peti levele s ez fontolóba ejti. „Aki szereti a népet, annak gyűlölni kell azokat, akik a nyomort előidéznek s akik a nyomorból hasznot húznak.“ Igaz, igaz: de azért Józsefet bántja ez a beszéd. Ő nem a gyűlölet embere, nem tud gyűlölni senkit.

És március 13-án kitör a forradalom. A diákság kivonul a tantermekből s beláthatatlan tömegek kíséretében elindul a rendek palotája felé. Köztisztületben álló férfiak a nagy pillanat hatása alatt élükre állanak, politikai szónokokká lesznek. Albrecht főherceg katonaságot vezényel ki a lázadó tömeg ellen s pillanatnyilag rendet teremt, de éjszaka újra kitör a nyugtalanság s olyan mérveket ölt, hogy a császár menekülni kénytelen. Egy uccai csetepatéban József is megsebesül s ágyban, betegen értesül az eseményekről. Magyarországon is kitört a forradalom s egyes városokban zsidóüldözéssel ünnepelték. Egy pesti népgyűlés kimondta, hogy zsidók nem vehetők fel a nemzet-örségbe. A kormány elnézi, hogy fosztogatják a zsidókat... E hírek rettenetes lelki tusát idéznek elő a lázasan vergődő József lelkében. Egyetlen vigasztalása, hogy Rosette meglátogatja. Mégis, amikor felépül, első útja az egyetemre vezet, mert betegsége alatt barátai, mint a szabadság martírját, felvették a főiskolai hallgatók légiójába. Kapitányi rangban parancsnokol a barrikádokon. Divattá lett e napokban, hogy előkelő hölgyek látogatták az

őrt álló legionáriusokat. Így ismerkedik meg József Emilia bárónővel, egy osztrák főhercegnő udvarhölgyével, aki kalandnak tekinti a kivételes helyzetet és szeretőt keres a fiatal forradalmárok között. Józsefet, aki még nem ismert nőt, megbabonázza a kalandornő kacér modora. Küzd érzéki varázsa ellen, menekül Emilia elől. Időközben egyre veszedelmesebbé válik a helyzet. Kelet felől Jellachich, nyugat felől Windischgrätz csapatai zárják körül a várost. A légióbeliek éjjel-nappal őrt állnak a barrikádokon. Emilia most már minden áldott este felkeresi Józsefet. Az ellenség teljes erővel tör a barrikádok ellen, a diákok kénytelenek visszavonulni. A nagy zürzavarban Emilia magával viszi a megsebesült Józsefet, aki ellenség helyett az asszony kezébe kerül. Csak hajnal tájban nyílik alkalmuk kiszökni az asszony házából. A város üres, mintha kihalt volna. Egyszerre csak Chajzek toppan eléje. Értésére adja, hogy Windischgrätz bevonulása órák kérdése s akkor nincs menekvés. Ő Párizsba indul, József meneküljön Magyarországra. Mikor hazaér, Peti várja a lakásán. Gazdája, Vámosi göbölyökkel küldte fel Bécsbe s most indul hazafelé. Ismeri a helyzetet, meg akarja menteni Józsefet. Ökörhajcsárnak öltözködve hagyja el vele hősrünk a fővárost.

Mig a hajón mennek le a Dunán, József elbeszélget Petivel. A kertészfiu azért kérezkodott a göbölyök mellé, hogy ne kelljen katonának mennie. Nem volt kedve védeni a hazát. Nagyon köp

a Dunába, úgy mondja: „A haza az urak dolga, mi közöm hozzá?” „Magyar vagy”, korholja József. „A, lehet. De amiért én úgy beszélek, menjek rá arra, aki máshogyan beszél? A haza az urak dolga. Apám, nagyapám mind urért dolgoznak, a robot, meg a deres volt a mi hazánk. Ezt védelmezzem?” „Hát nekünk, zsidóknak, jobb dolgunk van?” veti ellene József. „Még magyarnak sem akarnak elismerni bennünket, mégis megyünk, mert reméljük magunknak is kivívni az emberi juss.” „Persze”, mondja keserűen Peti, „oszt ha lesz juss, lehet még ur is. De mi lesz a mi emberi jussunkkal? Lesz valaha azé a föld, akinek nincs és nem adatott?” „Lesz, Peti, lesz”, vigasztalja József. „A szabadság arra való, hogy hazát szerezzen a szolga is.” De Peti nem nagyon hisz az ilyen szép szavakban, nagyon is megmérgezte a lelkét a robot, az írtvány, a deres, az udvarbíró, a kaloda. Hanem azért, mikor két hét múlva József hadnagyi rangban rekrutákat soroz, ott látja a jelentkezők között Petit is. „Elgyűttem”, mondja a parasztfiu egykedvűen. József megöleli és elsírja magát.

És most végigéljük a regényben a szabadságharc epopoeáját. József mindenütt ott van, Szolnoknál ulánus dzsidája szurja át a karját, főhadnagy lesz, aztán Nagysalló, Debrecen, Szeged következik. Tanuja, mikor a nemzetgyűlés utolsó ülésén Szemere Bertalan előterjeszti a zsidó recepcióról szóló törvényt. „Oldalt áll egy néposztály, mely védelmére kelt Magyarországnak, pedig csak

idegen jogot, becsületet, szabadságot védelmez, ontván vérét a többivel egyenlően. Ez a néposztály a zsidó.“ Jól esett ez Józsefnek, noha a törvénynek nincsen ereje már, hiszen most Világos és Arad következik. A fegyverletétel után Tallér József főhadnagyot, a mi Józsefünket megvasalják s Pestre kísérik a Neugebäudeba. Egy tábori pap jelentette fel, hogy Bécsben a légióban szolgált. Ez a pap Veith Zevi volt, aki a pozsonyi ribillió után egy kolostorba menekült, kitért és szerzetes lett. Más vád nem lévén József ellen, a haditörvényszék csak öt esztendőre ítélte.

A következő fejezetben már a Bach korszak levegőjével ismerkedünk meg. Beamterek kormányozzák Magyarországot s a gazdag Vámoser jóban van a beamterekkel. Nyilvánosan szidja őket s így jó magyar hazafi hírébe kerül, titokban azonban külön fizetést ad nekik s így mindent elér, amit akar a k. k. erárisnál. Rosette is lenn él Varjulaposen, a birtokon s ott van Romeo is. Vámosi szeretné férjhez adni Rosette-et, akár Romeóhoz is, de Rosette Jidlit, azaz Tallér Józsefet szereti. Leányánál csak annyit tud elérni, hogy az megigéri neki, hogy amíg apja él, Józseffel nem beszél és nem levelez. De ez sem használ, mert Rosette nem felejtí el gyermekkori barátját s minden kérőt elutasít, a gazdag Ibrányit is, aki magyar nemes és tizenötezer holdas földbirtokos.

József pedig ül a börtönben, olvas, tanul, tünődik. Látja, hogy eddig gyerek volt, aki idegen gondola-

toknak és érzelmeknek rendelte magát alá. Revidéálja gondolatait. Nem érzi bűnnek, hogy részt vett a forradalomban, de nem érzi tragikus kényszerűségnek sem. Rosette-hez való viszonyát is másképen látja. Tudja, hogy nem tud elszakadni tőle, de azt is belátja, hogy az eddigi módon nem tarthatja fenn kapcsolatukat. Rosette tulságosan gazdag s Vámosi szépszerével nem egyezik bele a házasságba. Nincs más út előtte, mint érvényesülni, hogy a leány apjának ne lehessen kifogása ellene. Elhatározza, hogy a kereskedelemre veti magát, mert ezen a téren nyílik a legtöbb lehetőség a meggazdagodásra.

Mikor letelik József büntetése, három évig Bécsben kell maradnia; rendőri felügyelet alatt áll. József nyomban kiszabadulása után felkeresi a leggazdagabb bécsi bankárt, s hatalmas tervvel áll elő. Elmondja neki, hogy a börtönben alaposan tanulmányozta a nemzetgazdaságot, különösen pedig az ausztriai ipar jövőjét. Nézete szerint Anglia a legrövidebb időn belül megszünteti a védvámot s példáját kénytelen lesz követni az egész kontinens. Így hát az osztrák ipar még itthon is versenynek lesz kitéve, de egészen bizonyosan elfogja veszteni nyugati piacait. Az osztrák tőkének tehát Magyarországon kell elhelyezkednie, ha nem akar mindenünnen kiszorulni. S azután előáll messzemenő terveivel: A buzatermő Alföldet vasutakkal kell átszelni, értékesíteni kell a Felföld borát, fáját és érceit, Uradalmakat kell venni.

Magyarországon olcsó a föld és a munkaerő. Malmokat, cukorfőzőket kell felállítani. Vizeket lecsapolni — hiszen csak az utóbbi eszközzel tízmillió hold jóminőségű föld termékenyíthető. A bankárnak megtetszik a részletesen kidolgozott program s rövidesen pénzcsoportot hoz össze, melynek József előbb alkalmazottja, csakhamar pedig vezetője lesz. A börzén találkozik egy ízben Romeóval, aki lepecsételt levélsomót nyújt át neki. Ezeket a leveleket Rosette írta, de fogadalmához hiven nem küldte el Józsefnek, hanem Romeónak adta át őket megőrzés végett. Hiszen József már jómódu ember, el tud tartani asszonyt — Rosette pedig már szabad. De Vámoser Veith páter áskálódása következtében nagy bajba kerül, az állam bizonyos ut- és folyamszabályozási vállalkozásból kifolyólag vizsgálatot indított ellene, amely ugyan rehabilitálással végződött, de vagyonának majdnem a felébe került. Az izgalmaktól Vámosi agyvérzést kapott, mely két nap alatt végzett vele. József erélyesen cselekszik, átveszi a Wertheimer pénzcsoportot, átveszi Vámosi vállalkozásait is, bekapcsolja a szindikátusába s így a legnagyobb osztrák pénzcsoport vezérigazgatója lesz. Szépen csendben megtartja Rosette-el, akit négy szem közt Ráchelkének nevez, az esküvőjét.

Mig a háromesztendős internálási idő letelik, Hietzingben élnek boldog szerelemben. Egy ízben a muzeumot járják, amikor magyar szót hallanak.

Fiatal házaspár csodálja velük együtt a képeket; a férfi ismerősnek találja József vonásait s megszólítja. Csakugyan bajtársak voltak, együtt ültek a Neugebäudeben. Dubravicki Gábor és Zsuzsa felesége összebarátkoznak a fiatal zsidó házaspárral s a révükön megismerkednek Sesztaiékkal is, Sesztainé Józsa doktor leánya, anyja segítette világrahozni Józsefet. Valamennyien felvilágosult eszű magyarok, akik nyílt szemmel és elfogultatlanság nélkül fogadják maguk közé új ismerőseiket. Tisztában vannak a zsidók hivatásával. „A mi népünk elmaradott“, magyarázza Dubravicki. „Mikor más népek kincseket gyűjtöttek, kulturájukat építették, a magyarnak verekedni kellett, magamagáért ugyan, de egy kicsit Európáért is. Azért lettem mérnök, hogy kulturát teremtsék. Birtokomat nem nagy költséggel alapcsövezni lehetne, a befektetéssel huszszorosára lehetne fokozni a birtok értékét.“ „A te dolgozod segíthet“, feleli József, „az én pénzcsoportom kedvező feltételek mellett kölcsönadja a beruházásokra szükséges összeget... és a nemzetünk dolgán is lehet segíteni, csak polgárosítsák a zsidót. A magyarság olyan szövetséget, olyan életforrást nyer benne, hogy néhány évtized alatt pótolja, amit századok óta mulasztott. Ha a magyar zsidót szárnyára eresztik, egy emberöltő alatt felszabadítja Magyarországot, az ausztriai tőke gyámsága alól s a tudományban is a nyugati népek közt leszünk.“ Gábor nem ilyen optimista. „Titeket

az élet ezer köszörüköve pallérozott“, feleli tünődve, „mi azonban tunya tömeg vagyunk...“ Furcsa, hogy ez a tősgyökeres magyar ur nincs akkora bizalommal népe életerejéhez, mint ő, a vendégmagyar“, csodálkozik József.

Még Bécsben vannak a fiatal házások, amikor egy izben Chajzek újra fölmerül. Isten tudja, honnan jön, arca gyűröttebb és fáradtabb, de szavai lázasak. „Olaszországba megyek“, mondja, „ott kell pozdorzávé törni a császárságot. Te, bócherke, hazamehetsz urat játszani, most már megkapjátok az emancipációt, amit Kossuth nem akart megadni. Negyvennyolc óta nagyot változott a magyar glóbus, a zsidó vagyont szerzett és sikra állíthat vagy negyven-ötvenezer vokсот. Nagykorusítani fognak, fiacskám, ha megtanultál szépen, engedelmesen járni a járószalagon.“ „Miféle járószalagon?“ kérdi József kissé restelkedve Chajzek neveletlen nyíltságán. „A nemes urak járószalagján“, felelte az. „A schlachta mindenütt a világon felőrlődött, ma holnap már csak a magyar marad meg Európa köldökén, mint egy darab vadhus. Mielőtt hát hazamegy, bócherkám, válassz magadnak egy jó predikátumot, meg egy cifra cimert.“ „Zagyvaság!“ szól rá indulatosan József. „Azt hiszed?“ nevet fel gunyosan a másik. „Hát nem próbált a császár uralkodni a magyar nemesség nélkül? Mihelyt azoban verést kap, kezet nyújt a schlachtának, a magyar schlachta pedig kezet nyújt a zsidónak, nehogy egyedül álljon a rácok, a rumun yok, meg

a parasztok ellen. Igen, bócherkám, a nemességnek megmaradtok — de az emberiség számára elvesztettek.“ — „Azt helyesen ismerte fel“, mondja Gábor tünődve, mikor Chajzek eltávozott, „hogy a magyar államiságnak a történelmi osztályok a súlypontja, helyes tehát, amit a magyar zsidók politikai zsinórmértékéül szabott: együtt kell menniök a történelmi osztállyal“ József másként látja a dolgot. „A történelmi osztályból tiz esztendő mulva polgárság lesz, mert a jogegyenlőség mindenütt demokráciát hozott létre. Egy emberöltő mulva nem lesz Magyarországon más, mint polgár és paraszt.“ „Ábránd“, feleli rá fejét csóválva Gábor, a született magyar.

Az olasz háboru után Józsefék leköltözködnek Varjulaposra. A szomszéd birtokosok eleinte kelletlenül fogadják. Hanem aztán, mikor Dubravickiék és Sesztaiék lelátogatnak hozzájuk s hire megy, hogy József kitüntetett honvédtiszt, a fagy lassanként felenged körülöttük. Nemsokára a megye minden nobilitása sűrű vendége Talléréknak, sőt Ibrányi Pista, Rosette egykori kérője is levizitel náluk feleségével együtt. Ibrányi művelt, de duhaj, igazi magyar gavallér, a vidéki földesur minden hibájával. Szinte szégyelli a műveltségét, a kulturáját. Betéve tudja Baudelaire és Musset verseit, de nem szívesen beszél költészetről. „Volt-e nekünk elég érkezésünk ilyesmire, reméltünk-e már akkorát, hogy jussunk ilyen gyönyörökhöz és volt-e alkalmunk annyi rá pallérozódni, hogy élvezni tudjuk igazán? Mit ér a beszajkózás? Nem az az én

virágom, amit a boltban veszek, hanem az, ami a kertemben terem. A mi kertünkben muskátli, boldogasszony meg rozmaring terem — jó ha parádénak még hónapos rózsá akad... Szabad-e csufolni a gyereket, hogy még nem olyan pallérozott, mint a tanítója? És aki dicsekszik, hogy Musset-t vagy Baudelairet élvezi, valójában a többit csufolja ki.

De így, ilyen mélyről Ibrányi csak kiváltságos pillanatokban érez. Egyébként pedig iszákos, nőcsábász, aki feleségét elhanyagolja s minden szoknya után szalad. Talléréknél tett látogatása alkalmával nyomban elcsábitja Rosette vendégét, Zucker Bertát.

A Tallér házaspár már teljesen beleélte magát új helyzetébe. A férfi élénk szerepet játszik a megye életében. sőt a megye politikájában is. Egy választási kampány után régi ismerősök látogatják meg a Tallér-portát: Emilia, a hányatott életű bécsi bárónő, aki most az idős báró Ferstner Kajetán felesége. Az öreg báró a Bach időkben megvásárolt egy kincstári uradalmat; első házasságából született fia a kormány képviselőjelöltje. Emilia újból megkezdte ostromát, Józsefnek újból védekeznie kell. Hogy felesége és közöttük soha ne támadhasson félreértés, őszintén megvallja Rosette-nek, ami közöttük és Emilia között történt. Rosette nem tesz szemrehányást urának, de azért fájdalmasan érinti ez a vallomás.

József a balközépet támogatja, hiszen ez a párt képviseli még leginkább a negyvennyolcas hagyományokat az országgyűlésben. A választások után, amelyek megbuktatták a labanc jelöltet, Sesztaiék nagy ünnepséget rendeznek Józsefék tiszteletére. Ezen Emilia is megjelenik, de Rosette hátat fordít neki, mikor a poharat koccintásra feléje nyújtja. Egy másik összejövetelen még sértőbb magaviseletet tanusít Emiliával szemben, ugyannyira, hogy Rosette viselkedése folytán az öreg báró helyett fia provokálja Józsefet. A megyei urak azonban beleavatkoznak a dologba és úgy elegyengetik a dolgot, hogy a párbaj tisztára csak a formalitás kedvéért történik s mindkét fél a levegőbe lö. József népszerűsége tetőpontját éri el a megyében. A két asszony harca is kedvező módon ér véget: Emiliát meghívták egy főhercegnő mellé főudvarmesternének, kevéssel a párbaj után végleg Bécsbe költözködik. E kinevezését nem utolsó sorban Veith Zebedeus páternek köszönheti, aki mint ördögűző szerzetes kiválóan népszerű a babonás udvari körökben.

József népszerűségének negyvennyolcas multja és kuruckodó politikai tevékenysége adja magyarázatát. Mint a környék egyik legbefolyásosabb embere, kezében tarja a választásokat, élénken korteskedik a mindenkori ellenzéki jelöltek mellett s eljön az az idő, hogy őt magát akarja felküldeni a kerület a képviselőházba. Igen ám, de időközben a balközép fuzionálni készül a kormánypárttal,

még pedig az urbérihez hasonló terhek megváltásának kérdésében. A nincsetlenek Peti vezetésével küldöttségben jönnek Józsefhez, hogy kösse le magát a terhek országos költségen való megváltása mellett; a párt azonban — osztályszempontból — lepaktál a kormánnyal, mely a megváltást a paraszt költségére készül kimondani. Ezen a ponton kerül ellentétbe József elvbarátaival, akik azzal érvelnek, hogy nem lehet minden husz esztendőben újra negyvennyolcat csinálni. Nem fontos a szemükben a paraszt érdeke. „Megélt ezer esztendeig“, mondja a kuruckodó alispán, „inge-gatyája megmarad ezentul is, mert csupaszon senkit sem enged járni a csendbiztos. Negyvennyolcban muszáj volt a parasztnak koncot dobni, de most nem, mert a császár ellenünk uszithatta volna őket, amit az alkotmányos király nem tehet. Ne fájjon emiatt a te fejed, utóvégre a mi országunk ez, mi tartottuk ezer év óta.“ Hiába volt József a legjobb vitatkozó a pozsonyi jeshivában, teszi hozzá a szerző, ennél a pilpulnál (vitás eset) leesett az álla. József nem enged a negyvennyolcból. Igyekezik meggyőzni elvbarátaait, hogy a paraszt képtelen a váltságához szükséges pénzt előteremteni s ennek következtében vagy elzüllik, vagy kivándorol. A beszéd után az alispán újra előveszi s alaposan megmossa a fejét. „Amice“, mondja neki, „te lehetsz okosabb másnál, mert sok a pénzed, lehetsz kényesebb is, de a magyar népet ne féltsd mi előlünk, mert ez, amiért leghamarabb betörik a fejedet“. Ezek a

szavak gondolkodóba ejtik Józsefet. Igazuk van — morfondiroz — nekem, akit szeretettel magukhoz ölelnek, nem szabad úgy mutatkoznom, mintha jobban szeretném a népet mint ők. Zsidó ne tolakodjék előre, engednem kell meggyőződéseim ellenére is, különben egész felekezetemnek ártok vele.

A porosz-francia háboru háttérbe szorítja a belpolitikai kérdéseket. Egy koratavaszi napon Chajzek ismét felmerül a homályból, bucsuzni jön, Párisba készül. Ott kitört a kommün, vannak, akik ismét megpróbálják ujjaalakítani a világ ábrázatát. József szinte meg sem érti Chajzeket, úgy bele-magyarosodott a vidéki életbe. De az a fanatikus újra számonkéri tőle a zsidót, aki nem tartozhatik semmiféle szervezethez, akinek felekezete az emberiség. Fölényes keserőséggel válik meg egykori tanulótársától, mikor a bizonytalanba indul. „Sokra vitted, bócher“, bucsuzik tőle, „bizony kár lenne a predikátumos urakkal összeveszni a szavazattal nem bíró paraszt miatt. A forradalmárt nem nagyon siratom benned, efelől sohasem tartottam sokat, de hova lett belőled a zsidó? Bócher, erre felelj.“

Nincsen egészen igaza Chajzeknek. Ha a köz kérdéseiben óvatos is, a maga hatáskörén belül József zsidó, azaz emberbarát marad. Másként kezeli a parasztokat, más pénzt fizet nekik, mint a szomszédai. Maga adja meg az árát, mert ez a körülmény hozzájárul ahhoz, hogy ez is, az is elhidegül tőle idővel.

A legközelebbi választáson a párt hivatalos jelöltjével, Tallér Józseffel szemben új jelölt áll ki a porondra, szélsőbal programmal: Ibrányi Pista. Jelszava rövid és tömör: üsd a zsidót! Kortesei a parasztság minden bajáért a zsidókat vádolják. Az uri népen eleinte nem igen fog az izgatás, de azért átmenniük választóikkal Ibrányihoz, úgy hogy József vissza is lép a jelöltségtől. Megürül a tiszamenti prépostság és Emiliának sikerül kiintrikálni, hogy Veith Zebedeust ültetik bele. Így kerül Szabolcsba József legádázabb ellensége, aki Emiliával egyetértve minden eszközt megragad arra, hogy Józsefet lehetetlenné tegye. Az elutasított kedves, s a csuhát öltött zsidó közös gyűlölettel szövö Ibrányival együtt József ellen a hálót. A reakció Pesten is kormányra kerül s programjául a „gazdasági életnek a visszaélésektől való megtisztítása” magyaráván mondvá a zsidóság elleni harcot tüzi ki.

Az intrika, amely József megsemmisítésére készül, oly bonyolult, hogy csak egy talmudistából lett jezsuita páter eszelhette ki. Véletlen körülmények szolgálnak az intrika anyagául. Egy félbolond, epileptikus tizenhat-tizenhétéves parasztsiheder és a falubeli zsidó harangozó fia kerülnek együvé. Veith tértitgeti a zsidógyereket s fantasztikus történetekkel traktálja. Elmeséli neki, hogyan szentelik meg a zsidók keresztény leányzó vérével a husvéti pászkát. Megtudja, hogy a félbolond siheder, akin időnként dühroham vesz erőt, a révész kiskoru leányára vetette szemét. Az óra kerekai

maguktól kapcsolódnak egybe. A révészné leánya eltűnik s lassanként hire terjed, hogy a zsidók ölték meg. Egyidejűleg eltűnik a faluból a félbolond fiu — lassanként annak is hire megy, hogy a zsidó harangozó fia látta, mikor a leányt a zsidók lemészárolták. Az uri osztály tagjai balgaságnak tartják a mende-mondát, bár akadnak közöttük, akik zsidó szektáriusokról hihetőnek tartják. József komoly szükségét érzi, hogy a dologra világosságot derítsen. Gyanítja is, hol keresse a nyomot. Ismeri a zsidó élet és szertartások minden mozzanatát, tudja tehát, hogy a harangozó fiának vallomása szemenszedett hazugság. Ilyet az az iskolázatlan fiu ki nem találhatott, zsidóktól nem hallhatott. A vérvételnek az a módja, amelyet vallomásában előad, teljesen azonos az 1437-ik évi nagyszombati vérvádperben előadott tényállással. Ennek a pernek a leírása csak héber nyelven van meg, amelynek eredeti kéziratát Pozsonyban őrzik. Ezt a mesét tehát csak olyan ember találhatta ki, aki azt a kéziratot olvasta. Ilyen ember csak egy ezen a vidéken, Veith.

De Veith megérzi, hogy József nyomon van és védekezik. Parasztlegényeket fogad fel, akik a sötétben rálőnek Tallérra. Józsefet minden oldalról veszedelem környékezi. Rosette kérlelésére végre elhatározza, hogy elköltözik a lángbaborult vidékről. Éjszaka hajtatnak kocsin a vasuti állomás felé, amikor golyó éri, mely kioltja életét Rosetteével együtt.

Igy kerül Jidli másodszor is az Örökkévaló színe elé.

Jidli első változása legenda volt. Jidli oly korban született a magyar földre, amikor ott a zsidóság még nem játszott történelmi szerepet. Története ezért lírai jellegű; ha összeütközésbe kerül a hatóságokkal, a jelentéktelen gyűrűs zsidó átlagsorsát szenved el. Mikor másodizben földre kerül, már szárnyaira kapja a történelem; saját történetében átéli a zsidóság közel félszázados történetét, a ghettóból való kiszabadulástól a teljes recepcióig. Az első változásban még megvetett zsidó volt, a második változásban ember számba veszik. Ám éppen mert ember, teljesen az akar lenni s emberi kötelességének érzi harcolni az emberiségért. Ismét elbukik, mert olyan erkölcsi követelményekkel lép fel, amelyek a történelem adott szakaszában még meg nem valósíthatók.

Jidli második változása a magyar zsidóság történetének romantikus mesébe szőtt, de részleteiben az aprólékosságig hiteles krónikája. Nincs még egy könyv az irodalmunkban, amely korhűbb képét adná a diéta üléseit látogató pozsonyi bócherek jeshivaéletének, a márciusi napok előtti Bécs hangulatának, a Bach korszakban gazdagodni kezdő zsidóság feltörésének s a kiegyezés utáni antiszemita hullám lélektani magyarázatának. Igen szerencsés ötlet a tisztaeszlelő vérvád belekomponálása a regénybe, noha a Veith és Emilia féle intrika természetesen csak a regényesség fokozására szol-

gál. Ami kitalálás a könyvben, az egy gazdag képzeletű író mesekészségéből fakad; ami reflexzió, az az élesszemű emberismerő és szociológus megfigyelése.

„Add ki Uram a napszámom, megyek folytatni a munkát.“ Így kerül Jidli újra az élet mesgyéjére. Ezekkel a szavakkal végződik a regény.

Jidli tehát harmadszor is megszületik — ám ez a regény megiratlan maradt. Vajon mi lehet az oka? Nézetem szerint több is. Először Jidli harmadik élete a közelmúltban játszódik, sőt belenyulik a jelenbe is — amit megírni felettébb hálátlan, sőt veszedelmes feladat. Ám nem ez az ok az, ami e bátor és szókimondó író a trilógia harmadik részének megírásától visszatartotta, hanem egy különös körülmény. Mi lehetne ugyanis Jidli sorsa a harmadik változásban? Az elsőben gyűrűs zsidó volt, a másodikban a maga erejéből felküzdötte magát s a regény végén mint köztisztelenben álló gazdag vidéki földesurat éri utol a gyilkos golyó... Jidli útja társadalmi szempontból egyre feljebb vezet s egyre magasabbról bukik alá. A harmadik regényben nyilván vagyonban és rangban születik. Anyagi függetlensége és társadalmi helyzete megnyitotta minden kaput; szellemi kvalitásai révén résztvesz a nemzet szellemi törekvéseiben, szociális érzéke arra kényszeríti, hogy politikailag is exponálja magát. A történelem nagy lehetőségeket nyit meg előtte; adódik egy pillanat, amikor szinte kezében van az egész hatalom.

S akkor jön a hullám, amely visszaveti. Itt azonban, a harmadik változásban, nem személyi intrikák áldozatául esik, hanem valami általánosabb hatalom söpri el. A második Jidli életében a hatalom és emberségesség problémája még háttérbe szorul a személyi gyűlölködés mögött; a harmadikban a fokozott szociális feszültségnek megfelelően ez az ellentét a cselekmény középpontjába kerül. Jidli, hívják bárhogyan is, Jidli marad akkor is, amikor a magyar jövődő kerekét forgatja. El tudja felejtetni magával talán, hogy nem magyar, de vannak, akik ezt sohasem tudják elfelejteni s eljön a pillanat, amikor eszébe juttatják. Nem kérdik tőle, bitorolt-e s bűnösnek érzi-e magát, nem vizsgálják, valóban bűnös-e. Üldözés, hontalanság lesz a sorsa — vagy idegenben pusztul el, vagy csak megalázottan kérezkodhatik vissza az országba, most már azzal a tudattal, hogy itt neki a száját felnyitnia nem lehet, mert nem szabad...

Ha tehát csakugyan ez a sors várna Jidlire harmadik világrajövételekor — s a regény elgondolása szerint mi várhatna rá egyéb? — akkor most már az olvasó is megérti, miért maradt megiratlanul ez a befejezés. Jidli harmadik sorsa nagyon ismert, nagyon is hü kópiája nem egy tragikus sorsu magyar zsidó forradalmárnak. Mi keresnivalója van itt a fantáziának? Nem jó ilyen friss sebeket érinteni.

A Jidli regénye terjedelemben is legnagyobb epikus műve szerzőnknek; mondtam már, hogy szorosan szépirodalmi értékei mellett mint kortör-

téneti tanulmány is a legértékesebb dokumentumok egyike. Nekem személy szerint minden elragadtatásom mellett is kedvesebb egy kisebb terjedelmű késői regénye; kedvesebb azért, mert ebben a harcos, agresszív hang helyett a mélységes megértés és a bölcsesség lírája csendül fel végesvéig a cselekmény mögül.

Csodálatos dolog, hogy az agnoszticizmusáról és egyházellenes attitűdjéről hirhedtté vált Fényes Samu öreg napjaira olyan életvidám optimizmusu, emberszeretető és aranyos humoru történetet talál ki s mesél el a maga jóízű, magyaros modorában, mindannyiunk gyönyörűségére, amelynek minden ellentétet kiegyenlítő, szeretőket egymás karjába sodró hőse — az Isten. Hiszi-e, nem-e, hogy így van, ki tudja? (Én azt hiszem, hiszi.) Annyi bizonyos, hogy nem igen akad olvasó, aki ne hinne a történet minden szavában elejétől végig.

Karattyói legenda a késői alkotás címe s Karattyó megint aféle tiszavidéki falu, amilyenekkel Jidli első változásában találkoztunk. Itt is élnek zsidók, itt is zsidók a regény szereplői. Jobbára a Zéligné vendéglőjében ismerkedünk meg velük, ahova mindenki betér marhavasár napján egy kis ételre, vagy üzletkötésre. Itt beszéli meg a helybeli hitelintézet igazgatója a környék egyik leggazdagabb nagyvállalkozójával, hogyan forgathatná ki a gazdag, szentéletű Illést — akit mindenki csak bolond Illés néven emleget — a vagyonából. Különösen szőllejére, a Fígefásra fáj a foguk. A korcsmában

egy csinos leányka szolgál ki, Hamvi — Virág, Hajnal, vagy Madár, — mert annyi neve van, ahány anyukája. Igazi édesanyja korán meghalt s most a rokon asszony nép tartja édesleányképpen. Szép leány, kedves leány, mindenki szereti, különösen Bolond Illés unokája, egy szeleburdi fiú, akit esztendőkkal előbb egy amerikai gyáros kivitt magával inasnak s aki azt ígérte, hogy előbb-utóbb milliomosként tér vissza Karattyóba. Péntek délután mikor a fizető vendégek elkotródnak, Hamvi a koldusoknak terít asztalt, akik messze vidékről járnak szombatolni a Zéligék kocsmájába. Hamvi már várja is őket, amikor egy idegen állít be a kocsmába, akit különösképpen érdekelnek a karattyóiak dolgai. Hamvi nem sajnálja a szót, mesél neki mindenkiről, Illés bácsiról, aki nagy emberbarát; ő is megvendégeli a koldusokat. De Zalmon bácsi nem megy többé hozzá koldusvacsorára, mert el akart lopni egyszer egy ezüstkanalat Illés bácsi asztaláról. Az a neveletlen fiú, aki Amerikába ment, észrevette és figyelmeztette Illés bácsit, de az elnevette magát és az ezüstkanalat szalvétába takarva minden áron ráerőltette Zalmon bácsira. Azóta Zalmon bácsi nem mutatkozik Karattyón — ki épp most jön, látom a csizmaszárában az ezüstkanalat, biztos, vissza akarja lopni Illés bácsinak.

Bolond Illés is beállít a kocsmába, őt is ismeri az átutazó idegen, aki bogárgyűjtőnek mondja magát. Hall is Illés bácsitól tanulságos dolgokat. Illés bácsi szépnak tartja a bogarakkal való fog-

lalatoskodást. Az ilyen bogárgyűjtő összeszedi, leírja mindet, így néz ki, úgy néz ki, így szaporodik s eszébe se jut haragudni az egyikre, mert görbe a szarva, vagy a másikra, amiért hosszú az orra. Neki mind egyformán kedves, veszi aholyan és nem indulatoskodik semmiféle sajátságuk miatt. Teszem, az egyik ganajban turkál, hogy a gyerekeit felnevelje. Hány ember turkál a ganajban, hogy a gyerekeit felnevelhesse? Mért ne lenne az épp olyan érdem mint a gazdagnak, aki lenbe, selyembe pólyálja magzatját? Vagy amelyik káposztalevélen rágódik. Szegény bogár nem akar az embernek ártani, csak élni akar. Illés bácsinak mindenről különvéleménye van. Szóba kerül az ezüstkanál is, meg hogy az öreg koldusra erőltette. „Van is azóta lelkiismeretfurdalásom“, mondja Illés. — „Ha szó nélkül hagyom, eszébe se jut talán, hogy nem jól tette, de mikor én, hogy a pironkodásán segítek, odaadtam neki még hozzá a kést meg a villát is, nemcsak az jutott az eszébe, hogy nekem többem van mint neki, hanem úgy érezte, mint ha én jobb lennék mint ő. Ezzel piritottam csak rá igazán. Iszonyu dolog ám valakit megszégyeníteni. Ki tudná megmondani, kinek van több jussa az ezüstneműhöz, nekem vagy neki? Kinek annyi az érdeme, hogy embertársának pironkodni szabadna előtte? Lám, ő mégis jobb nálamnál, mert eljött és megbocsátott, kibékült velem...“ (Jegyezd meg, olvasó: iszonyu dolog embert megszégyeníteni.)

Illés bácsi megörül az idegennek, legalább neki

is lesz szombatos vendége. Meg is invitálja magához. Amint hazafelé ballagnak, előkelő asszony jön gépkocsin szembe velük. A kocsi mellett férfi-dresszben fiatal, karcsu leány lovagol. A nő Bea néni, a leány Jutta princessz. Illés bácsi mindenkit szeret, de Bea néniire haragszik, mert jótékonyosság a mestersége. „A jótékonyosság hálát követel — a hála pedig elviselhetetlen. A szegény ember ugyanis szívében mindig az Istennek tulajdonítja baját, még ha magamagát okolja is érte. És az ő örökös viaskodása Istennel. Ezért inkább megveti, mint irigylit a gazdagot, hiszen az nem viaskodik az Istennel. De ezek a jótékonyak elhitetik vele, hogy nem az Isten marad adósa, hanem őneki nem volt sohase jussa, mert már hitványnak született. Az arcukról ez ri le: te is embernek mered nézni magad? Olyannak, mint én vagyok? Gyilkos, tolvaj nem szenved igazi megvetést, igazi szégyent, de akit a jótékonyosság megbélyegzett, arról nem lehet a szégyent lesikálni s az annyira éget, hogy akik viselik, az egész világon bosszút szeretnének állni.

Haza érkeznek. Terítve az asztal, magyarnadrágos, öregedő ember hordja fel az ételeket, Gergő, aki fiatal korában megölte mostohaanyját, mert az el akarta csábítani. Tíz esztendőtt ült a bűnéért, mikor kiszabadult, Illés maga mellé vette. Csak egy hely üres az asztalnál, az Amerikába vetődött fiu helye. Sándor mindössze egyszer irt, nem is tudnak többet róla, mint hogy Nightingale nagy amerikai grammofongyárosnál dolgozik.

A különös idegen továbbra is Karattyón marad és sorra látogatja az előkelőségeket. Levizitel Beáéknál is, ahol illuzionista bűvésznek mutatkozik be s könnyet facsar abból a drága ezüstkehelyből, amelyet a hálás Karattyó ajándékozott a jótékonyság nemtőjének.

Bea leányának, Jutta hozományának szánják a karattyói házasság csinálók a Figefást, amelyet fondorlatos uton Illéstől kaparintanak el. Valóságos összeesküvés készül ellene. Illés védekezhetne, de minden rosszakarójának van egy-egy hozzátartozója, akinek a kedvéért letesz a dologról. Így azután az összeesküvők játszva bánnak el vele. A gazdag Illés kétes követelések alapján máról holnapra földhözragadt szegény lesz. Most alkalma nyílik saját bőrén tapasztalni, mi a jótékonyság. Van néhány grammofonlemeze a híres Nightingale cégtől, megpróbálja értékesíteni őket. Beát is felkeresi, aki még hellyel sem kínálja meg s ahelyett, hogy segítene rajta, még leckézteti. „Nem szabad ócsárolni a jótékonyságot, főleg ha még úgy fordulhat a sors, hogy maga is kénytelen igénybe venni e becsmérelt jótékonyság támogatását. Ennek dacára nem akarok elzárkózni magam sem. Én megbocsátok magának, hisz hálára sosem tartok számot.” Szegény Illés — nem hiába hívják bolondnak — csodálkozva néz a szívtelen jótékonykodó arcába. „Nem jár az eszébe, nagyságos asszony, hátha az Isten látogatta meg magát öregembernek

...az alakjában? Illendőnek tartja az Istent ilyen módon elintézni?”

Bea hangosan elneveti magát. „Maga Isten, maga, Illés?” „Mért ne lehetne az én tetememben az Isten? Mindenütt jelenvaló s mindenféle alakot ölthet. Nem jelenhet-e meg akár ennek az elkésett légynek a képében, aki itt zümmög körülöttünk? Hisz ezer helyen lehet ezer formában. Hátha minden meggyötrött ember szavában ő szólal meg?” „Persze! Minden szegény ember azt gondolja, hogy az Isten csak arra való, hogy az ő házi dolgait elintézzze. Nem akarják megérteni, hogy az Isten már intézkedett is, mikor arra kényszeríti őket, hogy a mi jószágunkhoz legyenek kénytelenek folyamodni.”

Illés csüggedten távozik, de alig lépett ki az ajtón, a rejtélyes idegen, az illuzionista ül a helyén. Ránéz Beára s annak a testéből kigyók törnek ki. Az idegen marékon ragadja a szörnyeket s kitépi őket Beából.

„Szélhámos, komédiás, illuzionista!” — kacag fel hisztérikusan a szívtelen asszony.

Miközben Illés a községet járja, hogy beteg asszonya számára költséget teremtsen elő, Gergő a határban lévő disznóolat apró, de takaros viskóvá építette néhány nap alatt Illés koldusainak segítségével. Éjszaka indulnak utnak, Gergő beköltözteti gazdáját a hirtelen csinált szállásba. Élelmet Hamvi csempész éjjelenként a ház elé és aztán következik a fordulat.

Hatalmas autó érkezik Karattyóra, Sándor jön haza Amerikából a Nightingale fiuval. Az amerikai fiu aviatikus akar lenni s így a gyáros Sándort tette meg főüzletvezetőjének. Az autó a Zéligné vendéglője előtt áll meg és Sándor hamarosan megtudja, hogy nagyapja eltűnt Karattyóról, nyoma veszett. Hamvi meg szóba se akar állni vele, haragszik rá, hogy évekig hallgatott, holott segíthetett volna apján. Sándor azonban kinyomozza apja szállását, Illés és az unokája egymás karjába omlik. Sándor megbékíti Hamvit, Bill, a társa pedig beleszeret Juttába. Jutta ugyan azt hiszi, hogy Bill a gazdag és Sándor csak a sofőrje s nagy erőbe kerül leküzdenie gőgjét, mikor kiderül, hogy Sándor a gazdagabb s ő csak egy aviatikus felesége lesz. Még nagyobb megpróbáltatás számára, mikor Bill arra akarja rávenni, hogy Hamvi társalkodónője legyen, míg vissza nem utaznak Amerikába. Jutta nem tudta, hogy miatta fosztották ki Illést; most, hogy megnyitlak a szemei, szívesen vezekel anyja helyett. Illés bácsi helyesli e büntetést. — A megbocsátásban van a megalázás, mert akinek megbocsátunk, azt rosszabbnak tartjuk, mint amilyen. A megalázkodónak nem szabad az érdemét kisebbiteni. Hadd lássa, hogy alázzák meg nagylelkűséggel. Alkalmat kell adni neki, hogy ő mutathasson nemeslelkűséget.

Sándor és Hamvi esküvőjét a koldusok rendezik. A kilenc szombatos koldus ezer vendéget invitál az ország minden részéből. A fiatalok megvették a község szállóját a koldusoknak, az udvaron

huszonöt nagy üstben fő a birkatokány, minden koldus kap egy öltözet ócska ruhát. Még a kolduskirály is bejelentette levélben a jövetelét. És aztán a nagy nap estéjén megindul a szálló felé az áradat. Az asztalfőn ül nemez süvegben, vörös lajbiban a kolduskirály. A sok beteg, nyomorult, rongyos koldus boldogan csámcsog, majd mikor már nagy a jókedv, a király rágyujt a koldusindulóra.

A pofánkon nincsen bőr,
Kobakunkról hull a szőr,
Azt rágja a szégyenpir,
Ezt a gond s a tetűzsir.
Az országut a tanyánk,
Az inség édesanyánk,
Falevél a zsebkendőnk,
Egy csak átkunk, a bendőnk.

Halvaszületett sóvárgások, idétlen sóhajtasok, nem bünfogantatta töredelmek, ismeretlen bűnhődések halk nyögései kavarnak a részek böffenéseivel, szitkozódásaival és káromkodásaival az ég felé. „Nem hal meg semmi, ami él” — elmélkedik Illés — „ahogy a falevél kiárasztja az életet magából, száll ez az élet fölfelé az ürben s onnan hull-hull a földre, mint a csillagpor. — Így hull vissza a földre a sok fájás. Az emberek megfürdenek benne s kiujul bennük az áhitat... Nem munkakerülés kedvéért naplopó ez az én koldusnépem, hanem mert ábrándos, kuszaelkü... költők, kik sohasem irnak...” A két pár utnak indul Amerika felé, Illés nem tud megválni Karattyótól és

koldusaitól. Bea is Karattyón marad, sőt idővel Bolond Illéssel is összebékül és néha eszükbe jut a furcsa idegen, aki Karattyón járt, az illuzionista, aki a csodavágyó emberek hitét megnyugtatja, koldul, aki néha bűvészkedik s aki igazában nem lehet más, csak az Isten.

A Karattyói legenda egyes motívumai bizonyára fel-felmerülnek már a szerző régebbi alkotásaiban, szereplőivel is találkoztunk más név alatt, régebbi írásaiban; a tiszavidéki kis falvak zsidó kocsmárosait, árendásait és szombatoló koldusait ugyancsak ismerjük Jidli változásaiból. De ha az alakok ismerősek is, az atmoszféra, amelyben élnek, az indokok, amelyekből cselekvéseik fakadnak, mélységesen elütnek mindattól, amit a szerzőtől eddig olvastunk. Ezért helyezzük a Karattyói legendát valamennyi műve fölé. Ebben az áhitatosan szép műben hiába keressük a társadalmi igazságtalanság keserű harcosát. Bölcsesség és megbocsátó szeretet beszél minden lapjáról. Az az érzésünk, mintha a Jidli második változásában teljesen végigharcolta volna küzdelmét, mintha életének újabb stációjára érve már csak szeretni és megbocsátani tudna. A sok keserűség, mely hányatott élete során öszszegyült benne, itt mézzé édesedik. Ezt a változást külső életkörülményeiből is megérthetjük: ez a késői regénye abból az időből való, amikor a száműzetés keserűségébe már beletörődött, s egy friss családi gyász kisöpörte lelkéből mindazt, ami világi és harcra gerjesztő.

Három mély erkölcsi gondolat szövődik egybe a Karattyói Legenda meséje körül; mind a három a szeretet tövéről fakad. Az elsőt támadó éllel megírta volt az Ártatlónakban. E gondolatának lényege a bűn újból való értelmezése. Meg kell értenünk, hogy ha csak egyetlen ember élne a világon — amit elgondolni is képtelenség — úgy ez az ember semmiféle bűnt nem követhetne el. A bűn tehát társas jelenség. Bűnösök csak valakikkel szemben lehetünk. De amint a magányos ember nem lehet bűnös, úgy nem vonható a valódi erkölcsiség szempontjából felelősségre sem a magányos ember, azaz nem hárítható rá soha az egyesre az a felelősség, amelyben az egész társadalommal osztozódik. Ha nem akarjuk azt mondani, hogy senki sem bűnös, úgy azt kell mondanunk, hogy mindnyájan bűnösök vagyunk. A gondolat nem teljesen új — megtaláljuk az újtestamentumi mondásban: „Aki sohasem vétkezett, az dobja rá az első követ“ és megtaláljuk Tolsztojnál is, aki mélységes igazsággal demonstrálja a Feltámadásban. Még érdekesebb változata s még közelebb áll szerzőnk felfogásához az a werfeli parafrázis, amely szerint nem az a bűnös, aki gyilkol, hanem az, akit meggyilkolnak. Hiszen a gyilkos viseli a bűntudat minden gyötrelmét, azért a cselekedetért, amelyet ki tudja milyen öröklött alsórendűségből, körülmények kényszeréből, tehát tulajdonképpen rajta kívülálló okokból követett el. Már pedig a társadalom még kis bűnesetekben is mindig a károsult pártján áll, min-

dig a megtorlás alapjára helyezkedik, amivel nem a bűnt semmisíti meg, hanem újabb bűnt követ el, mert hiszen minden büntetés tiszta erkölcsi értelemben véve újabb bűn elkövetése.

A magas erkölcsiségű ember soha nem büntet, semmit sem torol meg, mert mindig és mindenben érzi, hogy legalább ugyannyira bűnös, mint akit tettenértek s isteni kegy csupán, hogy nem ő követte el azt a bűnt, amiért a másikat büntetik. Mindnyájan bűnösök vagyunk, akár hiszünk az eredendő bűnben, akár nem, vagy ha nem bűnösök hát bűnpártolók.

A legenda Bolond Illése a megértés és az irgalom filozófusa. Ámde nem az a jótékony lélek, aki hangosan, a világ szeme láttára könyörületes — ezt a szerepet átengedi Beának s a hozzá hasonló jótékonykodó hölgyeknek. Jótékonyosság — ez a szó — az irgalom blaszfémiája. Megint fordítva áll a mondas: nem az tesz jót, aki ad, hanem az, aki elfogadja. Hálára számítani a legirtózatosabb uzsora, amit ember elkövethet. Minden megajándékozásban van egy gesztus, amellyel a megajándékozottat megalázzuk, s mindig tudnunk kell, mily nehéz akárkinek is a megalázást elfelejteni. Amikor Illés jót tesz valakivel, valósággal úgy érzi, hogy megbántotta embertársát s csak akkor melegedik fel szíve az örömtől, ha látja és tudja, hogy az a másik megbocsátotta neki, amit az ajándékozással ellene elkövetett. És mégis adnunk kell, de úgy, mintha a legveszedelmesebb tettet követnénk el, adnunk,

folyton adnunk, mert nem a magunkét adjuk s eközben érezzük, mint leszünk mi megajándékozottak az adással — mert ez az egyetlen út, hogy a nem-törődömség és közöny kővilágából kimeneküljünk abba a láthatatlan másik világba, amelynek alkotó eleme s egyben éltető levegője az irgalom. Nehéz és hálátlan feladat elvont mondatokba foglalni azt a bensőséges erkölcsi levegőt, melyben ezek a gondolatok konkrét víziókként megszülettek. Arra kell kérnünk az olvasót, mélyedjen el a Karattyói legenda tanulmányozásában s tanuljon belőle ember és életszeretetet. A kritikus csak annyit tehet, hogy a mű mögött álló alkotóra mutat; a gondolkodó, hogy megsürgesse azt az elvont munkát, amelyet Fényes Samu az erkölcs gyökeréről és szerepéről tervez s amelyet nem mulaszthat el írásba foglalni.

Mint ahogy a régi görög színházakban a misztérium után szatirjáték következett, úgy zárja le az összegyűjtött munkák negyedik kötetét. A gróf ur krónikája, a legpompásabb és egyben leggyilkosabb szatira, amit valaha magyar nyelven az osztálykülönbségről s a természetnek vele szemben tanusított közömbösségéről irtak.

Ösi szokás a Vasteleky grófi családban, hogy valahányszor a mindenkori grófnő abba az állapotba kerül, hogy új csemetét sarjaszt a családi törzsökön, meginvitálják a kastélyba az urasági kertészcsalád valamelyik nőtagját, minthogy ugyan-csak századok óta ez a család szolgáltatta a dajkát a gróféknak. E család nőtagjai messze földön

hiresek szépségükről, minthogy a dajkaelőkészítő tanfolyamot a grófi kastélyban végzik el és ezért feltehető, hogy az ő ereikben is grófi vér csörgedezik. Már most az történik, hogy a szóban forgó Vesteleky gróf jövődöbeli dajkája ugyanazon a napon szül gyermeket, mint amelyiken a gróf megszületik. Mindkét csecsemőt a dada szoptatja s a gondviselés rejtelmes akarata folytán a két gyermek úgy hasonlít egymáshoz, mint egyik babszem a másikhoz. Megkülönböztetni csak egy kis selyemszalaggal lehetett őket. Mikor aztán a grófi csemetéről egyizben letéved a selyemszalag, a szerencsétlen dajka maga sem tudja megkülönböztetni, hogy a két csecsemő közül melyik az ő gyereke. Találomra teszi fel a szalagot s így csak lsten a megmondhatója, hogy melyik a grófi csemete és melyik a kertészfiu, hiszen saját édesanyjuk sem tudja őket megkülönböztetni egymástól.

Mire a gyermekek felnőnek, annál nyilvánvalóbb lesz a különbség. A gróf negyvenhatezer holdon gazdálkodik, a dajka gyermeke, aki még mindig szakasztott mása tejtestvérének, kisbirtokos lesz. Az ország két különböző részén gazdálkodnak, de felnőtt ember létükre úgy hasonlítanak egymáshoz, hogy talán a tulajdon feleségük se tudná megmondani, ha egyforma ruhát öltenének, melyik az egyik és melyik a másik. Ez természetesen módfelett bosszantotta a grófot, aki lehetőleg kerülte a tejtestvérével való találkozást.

Egy szép napon Vasteleky gróf unatkozva sétál a Kossuth-Lajos-uccán, amikor a Ferenciek teréről kifordul tejtestvére, karján egy gyönyörű nővel. A gróf el van bűvölve ennek az asszonynak a szépségétől. Rögtön csatlakozik hozzájuk s megtudja, hogy már egy éve házasok. Andris — így hívták a kertészivadékot — nem igen örült a kitüntetésnek, hogy a gróf ur kegyeskedik szóba állni vele, ám annál boldogabb a menyecske s nyomban meginvitálja a grófot, hogy másnap látogassa meg őket a pusztájukon.

Vasteleky gróf elfogadja a meghívást, leutazik Andrisékhoz és szemtelenül csapja a szelet az asszonynak. Andris bosszankodik, de látja, hogy az asszony kacérságával szemben tehetetlen s szinte lehetetlen megakadályozni a veszedelmet. Gazdasági ügyek miatt kénytelen elutazni hazulról, de a féltékenység visszakergeti; mikor éjszaka váratlanul hazaérkezik, az ajtót nyitó cseléd felsikolt, a férj kivallatja, s megtudja, hogy a gróf az asszonnyal alszik.

Tünődik, rájuk törjön-e, melyiket ölje meg, vagy mind a kettőjüket megölje-e s járkálás közben megpillantja az előszobában a gróf ruháját, amit a cseléd tisztogatásra készített ki. Hirtelen ötlete támad és sokkal erősebb bosszura szánja el magát. Lehozatja a cseléddel a gróf podgyászát a vendégszobából, átöltözik a gróf ruháiba, a cseléddel együtt hintóba ül s az állomásra hajtát, a lánynak pénzt ad, hogy utazzon ki Amerikában dolgozó vőlegénye

után, maga pedig sürgönyöz a gróf tisztartójának, hogy küldjön elébe kocsit, mert még az éjszaka hazaérkezik.

Andris a kastélyban ismerte a járást s még aznap éjszaka, ahogy megérkezik, bekopogtat a grófnőhöz. Tudta, hogy a gróf elhanyagolja feleségét. Most gyengéden megakadályozza, hogy az asszony világot gyujtson és suttogó, gyöngéd szavakkal bocsánatot kér tőle mindenért... Elfogta a megbánás, úgy érezte, hogy haza kell jönnie s mindezt el kell mondania. A grófnő hálás a meglepő gyöngédségért és mindent megbocsát férjének. Hajnal lesz, mire a grófnő elszendereg. Andris gyöngéden megcsókolja, távozik a szobából s felkeresi a tisztartót. A gróf könnyörtelenül bánt a parasztokkal, s jóval több pénzt vert el, mint amennyit a birtok jövedelmezett. Andris kijelenti, hogy ezentul józanul kell gazdálkodni, a birtok nagy részét bérbeadja a környékbeli parasztoknak. Azt akarja, hogy minden környékbeli parasztcsaládnak legalább hét-nyolc hold bérlete legyen. A dolognak azonnal híre megy, harmadnap már parcellázzák a birtokot, a szomszédos községek népe hódoló küldöttségben köszöni meg a grófnak, hogy megesezt a szíve az inségükön. Néhány nap múlva Andris elutazik a grófnével, aki a hosszas elhanyagoltatás után csak most szeret bele igazán a férjébe és boldogan követné akár a világ végére is, annál inkább a Garda tó partjára, egy csendes, de előkelő fürdőhelyre. Budapesten csak egy éjszakát töltenek

a palotájukban. Mielőtt elutaznak, a komornyik elmeséli nekik, hogy a kertészek Andrisa részegen beállított a minap, azt mondta, hogy ő a gróf s mikor nem akarták beengedni, káromkodott mint egy kocsis.

A szerencsétlen gróf a palotából való erőszakos eltávolíttatása után egyenesen a rendőrségre sietett, ahol azonban meglehetősen kétkedve fogadták előadását. A rendőrtisztviselők néhány perc alatt meggyőződhetek afelől, hogy a gróf feleségével együtt külföldre utazott s hogy aki e hivatali szobában toporzékol és káromkodik, csak szélhámos, vagy bolond. A gróf tehát nem tehet okosabbat, mint hogy vizs megy a pusztára, ahol a szép asszonnyal tölti a várakozás idejét.

Mihelyt hazaért, első dolga volt a kertészfiu ruhájától megszabadulni, hiszen, amíg azt a ruhát viseli, még a saját komornyikja sem ismeri fel. Ahogy az új ruha elkészült, felment a kaszinóba s az első ember, akivel találkozik, a főkapitány. „Már vissza Milanóból?” kérdi meglepetve a főkapitány. „Egy év óta nem voltam Milanóban”, feleli epésen a gróf. „Az lehetetlen, barátom”, feleli a főkapitány, aki természetesen tudta már, hogy egy szélhámos garázdálkodik a gróf nevében, „mert én tegnapelőtt beszéltem ott veled — sőt a grófnővel is. Már pedig ha neked, mint hallom, van is doppelgängered — a grófnőnek nincs”. „Ha te barátom, tegnapelőtt Milanóban Vasteleky grófnővel beszéltél, az csak úgy lehetséges, hogy

a grófnő megszökött a kertészlegényemmel“, mondja haragjában mindenről megfélekezve a gróf. Rendes hangulatában semmiesetre sem feledkezik meg arról, hogy a feleségét kompromittálja. De meg is kapja rá nyomban a választ. „Hát akkor abban a kertészlegényben bizonyára több a lovagiasság, mint benned“, feleli rá megvetően a főkapitány. E sértésre Vasteleky két katonatiszt barátját keresi fel s provokáltatja a főkapitányt, ám a grófnő apja becsületszavára kijelenti, hogy leánya férjével a Garda tó mellett időzik s aki az ellenkezőjét állítja, hitvány rágalmazó. Ezzel a kérdés megszűnt a gróf ügye lenni s egy köztiszteletben álló urinő becsületének a kérdésévé alakult át. A katonai parancsnokság megtiltotta a két katonatisztnek, hogy az állítólagos Vasteleky gróf segédjeiként szerepeljenek, ugyanakkor a redőrfőkapitány kitiltotta a főváros területéről a grófot, mint olyan szélhámost, aki történelmi hirü családról terjeszt becsületüket mélyen sértő rágalmakat, mire a katonai parancsnokság bizalmas utasításban figyelmezteti a tisztikart, hogy szélhámosság gyanújában álló ember elégtételadásra még akkor is alkalmatlan, ha utóbb esetleg ki is derülne, hogy szélhámosságát illetően a hatóságok tévedtek.

Vasteleky gróf a körülmények szerencsétlen összejátszása folytán a legkényelmetlenebb helyzetbe került. Ha nem hiszik el, hogy ő a gróf, szélhámós a neve; ha elhiszik, hogy ő a gróf, egyben megcáfolhatatlanul világos, hogy a felesége az egy-

kori kertészlegénnyel csalja a Garda tó mellett. Ám a dolog nem maradhatott titokban s a sajtó nem tudott betelni a dolog szellőztetésével. Nem maradt más hátra, fenytő uton való eredménytelen kísérletezés után Vasteleky gróf kénytelen volt rendes polgári pert indítani feleségének, vagyonának és nevének bitorlója ellen.

Mikor a két ellenfél egymás mellé állt a bíróság előtt, nem volt ember, aki meg tudta volna őket egymástól különböztetni. Kihallgattak vagy háromszáz tanut. Volt száz, aki azt bizonyította, hogy a felperes a gróf, de volt kétszáz, aki az ellenkezőjét bizonyította. Az uradalom összes alkalmazottai, a község népe egyöntetűen a gróf ellen vallott. A közeli rokonok alapos megfontolás után az alperes mellé állottak, mert a felperes nemcsak a saját pénzét fecsérelte, de még a hitbizományt is megterhelte. Ami most következik, az a polgári perrendtartás rabelaisi persziflázsa. A grófnő családja már csak présztizsokokból is egyöntetűen a alperest vallotta az igazi grófnak. Minthogy tárgyi alapon nem sikerül a bizonyítás, a bíróság kénytelen a pszichológiai érveket is figyelembe venni. Az ügyész a következőképpen okoskodik: A logika örök törvényei szerint minden szélhámos igyekezik a legpontosabban utánozni azt, akinek a nevét bitorolja. Ez oly világos, hogy szinte axiomaképpen kimondhatjuk: az a szélhámos, aki a gróf közismert jellemképét játssza. Ámde mit látunk? A két peres fél egyike mindenképpen a gróf ismert képét mutat-

ja, vagyis egy indulatos, szertelen, fogyatékos erkölcsű, házsártos ember, a másik pedig a per megindulásától kezdve magába tér, gyöngéd férj és jótékony ember. Melyik lehet a kettő közt a szélhámós? Csak a felperes. Ne mondja senki, hogy az alperes talán azért játssza a nemeslelkű embert, mert a rosszat nem tudja utánozni. Talán könnyebb jónak lenni, mint rossznak? Ha ez igaz lenne, nem lenne semmi érdeme a jósnak, a nemeslelkűségnek s több jó ember lenne a világon mint rossz. Inkább az az igazság, hogy alperesben, akin tán fogott a rozsdá már előbb, most, amikor kétségbevonják a személy azonosságát, feltámadt igazi egész férfias nemessége s úgy viselkedik, mint egy igazi ur. A pert végeredményben, általánons közmegelegedésre, Andris nyeri meg, Vasteleky gróf pedig visszavonul Andris falusi birtokára, mely most már jogerősen is az övé lett. Bosszuságában halálra kinozza a szép asszonyt, aki saját becsülete feláldozásával a javára vallott, amíg az megunja a dolgot és megszökik egy főhadnaggyal. Ekkor az Andris az anyját kinozza, mert hisz, ha ő a kertészlegény, akkor a kertészlegény anyja az ő anyja. Az asszony végre is menekülni kénytelen. Ezt azonban a gróf is megelégette, nem akarja türni, magához hívja anyját, ő meg bevallja vétkét a grófnőnek. A grófnő csak ennyit mond: „Én tudtam az igazat, de szeretlek és minden áron meg akartam őrizni boldogságomat. Sőt mi több, közöltem a dolgot apámmal és családommal, akik úgy döntöttek, hogy becsületbeli kötelesség

melletted vallani. A mi nemzetségünk családfáján még nem esett folt. Veled mindezt csak azért nem közöltem, mert be akartam várni, amíg te vallasz nekem. Abból, hogy mindent megvallottál, látom, hogy szeretsz.“

Játékos alapötletből játékosan szövődik a történet bolondos cselekménye, de ironikus felvillanásai minduntalan a játék mögött lappangó mélyebb értelemre utalnak. A koldus és királyfi régi története ez modern miliőben, a modern perrendtartás egész apparátusának felhasználásával. Az egyszerű igazság, amelyre a történet céloz, mindössze annyi, hogy a bolondos véletlent feltételezve valóban igen kevés ember akadna, aki ebben a személyazonossági perben a kellemetlenebb egyén — tehát az igazi gróf — mellett tanuskodnék. Van egy motívum ugyan, amellyel egy-kettőre el lehetne dönteni a kérdést, ha az író gonoszabb és szatirikusabb akarna lenni, mint amilyen a Karattyói legenda után lehet. A kertészfiu ugyanis, aki a grófi birtokba beleülve nyomban a parasztok istápolójává válik s minden kasztgőg félretevésével a közjónak szenteli magát, viselkedésével annyira elüt a grófi hagyományoktól, hogy már ezzel is kellő bizonyítékokat ad ki maga ellen. Ezt a motívumot azonban már a mélyebb igazság kedvéért sem élezi ki állítólag urgyülölő szerzőnk — hiszen szerencsére akad nemeslelkű gróf is. Legfeljebb az utolsó mondatban engedi meg magának a motívummal való játszadozást, amikor is így fejezi be

a kedves kis történetet: „Ez az egész história mindenestül, az első szótól az utolsóig hazugság, mert teljes lehetetlenség, hogy előkelő, országos hírű nemzetségek hamis vallomásra is vetemedhetnének. Az is lehetetlen, hogy az ilyesmiknek a legfelsőbb bíróság bölcsesége felülne. De azért lehet, hogy épp ez a legutolsó kis fejezetke az egyetlen igazi hazugság az egész krónikában. A teljes igazság kedvéért csak azt jegyzem még meg, hogy miután Andris kétségbevonhatatlanul gróf lett, családját sohasem botránkoztatta meg semmiféle szocialistáskodással.“

Fényes Samu elbeszélő művészetének apró szilánkjait a Mindenféle komédiák című kötetben gyűjtötte össze. Három csoportra oszlik a gazdag mesegyűjtemény. A Bünbaksorozatban lírai hangulatú, biblikus képek, a Kis komédiák csoportban apró történetek az emigrációs időkből, vallomások és személyes élmények, a Latifundium árnyékában című gyűjteményben kis karcolatok a parasztság életéből követik egymást. Nincs itt hely arra, hogy részletesen elemezzem az elbeszélő kötet anyagát. Amit a regényekkel kapcsolatban Fényes Samu írói készségéről mondtam, hiánytalanul áll ez apróbb történetekre is. Csak éppen rámutatok a Bünbakról szóló történet mélabus és rezignált bölcseségére, a Beethoven Pöstyében című história gazdag instrumentációjára, a kegyetlenül igaz Kis bestiára, a romantikusan megkapó Kecskahadjáratra, a mikszáthi Degeszkére... Nem tudom azonban megállni,

hogy ne terjeszkedjem ki néhány szóval a kötet legszebb darabjára, egy közismert történelmi anekdota felettébb egyéni s igen finom változatára...

Pontius Pilatus megöregedett, most római szenátor és aranygyűrűs lovag, hetvenesztendős, görnyedt, de jókedvű aggastyán, aki egy csillogó, havas estén a lobogó tűz mellett üldögél szellős atriumában. Csunya, zegernyés idő van odakünn — de itt benn, a házban minden oly meghitt és derűs... Kijjebb a bölcs aggastyán kis unokája játszadozik valami új játékszerrel, amit egy rabszolga tákolt össze a számára. A játékszer apró jászol, három keleti királyok, ökör és szamár és piros szalagos, fehér báránka... A kicsikék olyan boldogok, hogy az aggastyán kiballag hozzájuk és végignézi a keleti misztériumot, aminek értelmét Bar-Abbas, egy öreg rabszolga magyarázza el urának. „A bölcsőben fekvő kis bábu Jézust ábrázolja, aki jászolban született; báránkák és napkeleti királyok jöttek istállóbeli bölcsőjéhez. Mikor felnőtt, prédikált Jeruzsálemben és Galileában... Isten fia volt ő, akit elküldött, hogy megváltsa bűneiktől az embereket.“ „És mi lett vele?“ kérdi Pilátus. „Bíró elé állították, a prokonzul elítélte, magkinozták és megfeszítették“, feleli a rabszolga.

Mindenkinek eszébe kell hogy jusson Anatole France híres novellája, amelyben ugyancsak Jézus történetét mesélik el a megöregedett Pilátusnak. A nagy gall író meglepő pointet ad a történetének. Pilátusnak ismeretlen Jézus neve... Oly jelentékte-

leni epizód volt az ő elítéltetése, hogy már nem emlékszik rá...

Anatole France pointje, kétségkívül frappáns hatása, de éppen olyan cinikus, mint amilyen frappáns. Fényes Samu épp olyan ötletes, de sokkal emberibb és igazabb. Amit Pilátus a rabszolga történetére felel, alighanem közelebb is áll a történelmi valósághoz, mint az anatolefrancei persziflázs. „Régen történt ez a história?” kérdezi Pontius. „Mikor feszítették meg?” „Vagy huszonöt évvel ezelőtt”, hangzik a válasz. „Hiszen akkor én voltam prokonzul Jeruzsálemben”, méláz el Pontius. A jelenlévők egyike felfigyel.

„Stoikus létedre keleti isteneket is keresztre feszítettél?” kérdezi Gajus rosszalólag az öreg házigazdától.

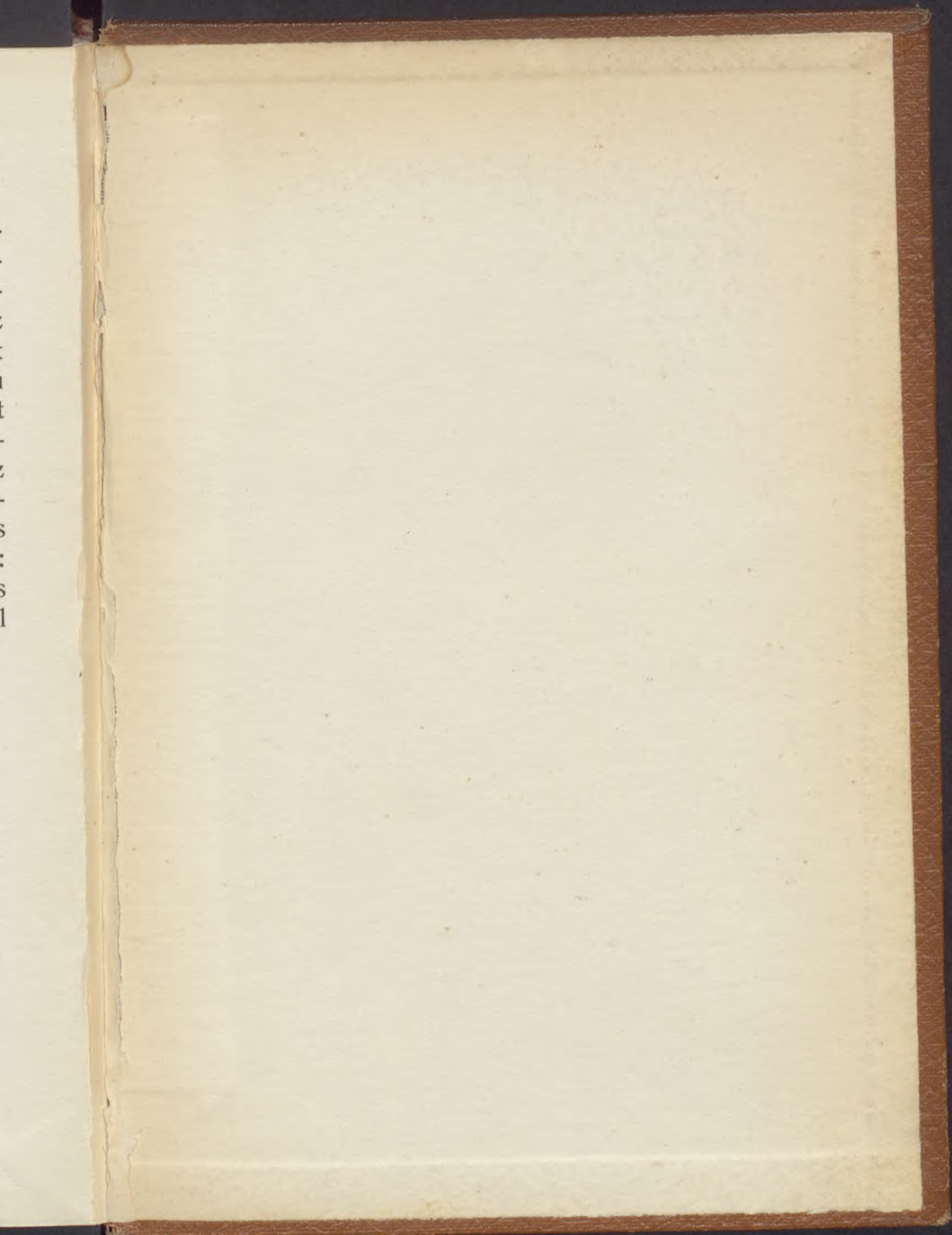
„Nyughatatlan nép a judeai” — feleli Pontius. — „Mindenik szektának van legalább egy vértanúja... A vallási ügyekben nem az impérium ítélkezett, a saját törvényszékük pedig soha az én időmben halálos ítéletet nem hozott... Költött mese ez az egész, mert képzeletük élénk. Egészen bizonyos, hogy az én prokonzulságom alatt hasonló eset nem történt. Hallottam valami Jochanánról, akit Heródes lefejeztetett volna, tán ebből csináltak később martírt... Különben úgy tudom, hogy Jézus soknevű istenünk egyik neve... emlékszem, odajöve telemkor már létezett ez a szekta, de a meséjét csak később találhatták ki... Különös örömük telt kegyetlen történetek kitalálásában.”

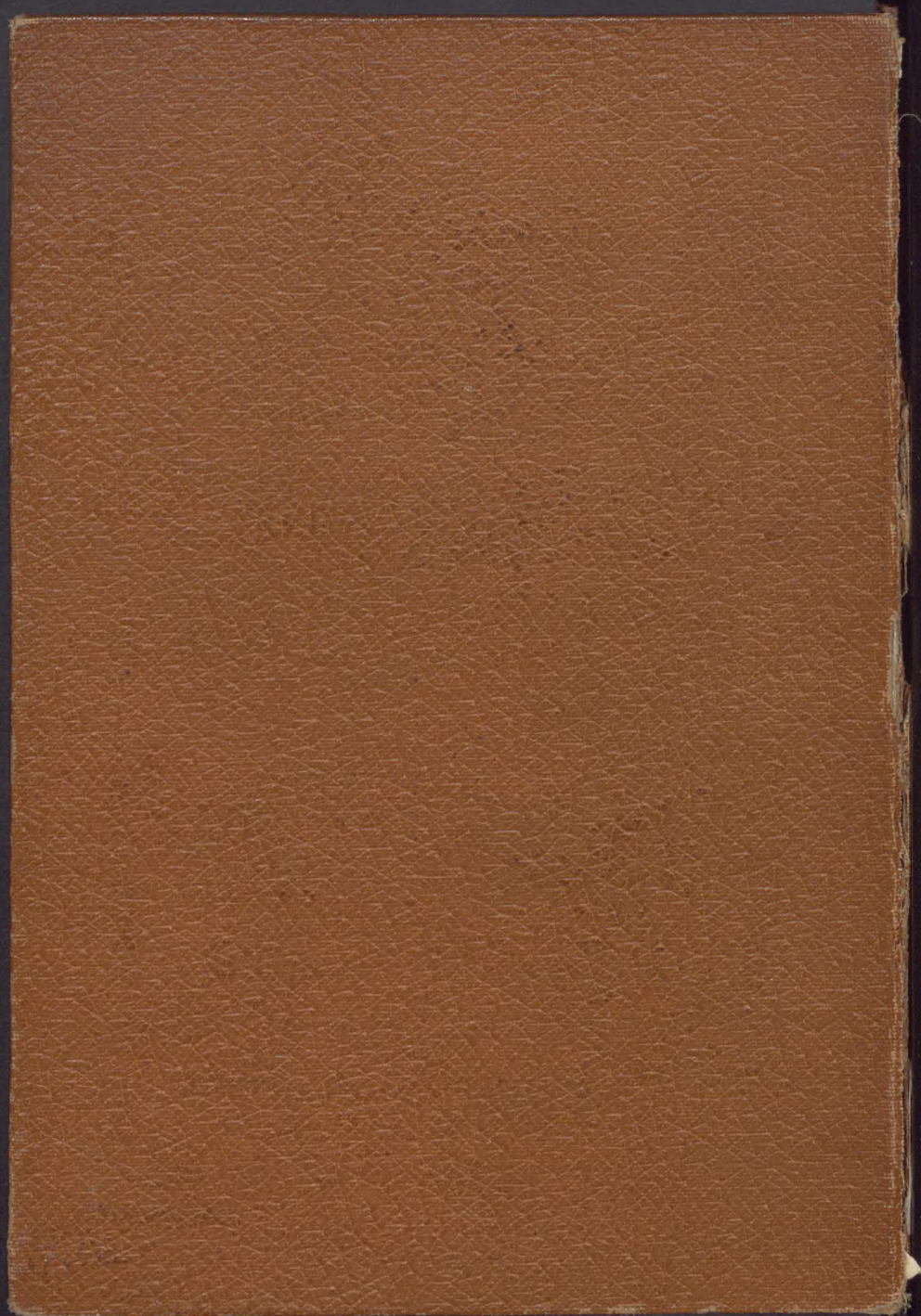
Volna még sok mondanivalóm. Nem beszéltem részletesebben a bécsi infláció hullámvölgyének izgalmas regényéről, a Meghibbant világról, nem terjeszkedtem ki részletesebben irónk világszemléleti tanulmányaira, művészetről és erkölcsről szóló tanításaira. De hiszen e néhány oldalnak nem is az a célja, hogy a szerző gazdag életmunkájának minden jelentősebb szellemi termékével kimerítően foglalkozzék. Szubjektíven ragadtam ki a tíz kötet anyagából azt, ami a legjobban megkapott s a teljesség helyett inkább arra törekedtem, hogy az egyes művek részletesbe menő elemzésével mutassak rá fontosságukra. Az olvasót kérem, ne is tekintse munkámat egyébnek, mint aminek szántam: a velem egykori generáció s a régi fegyvertárs hódolatának, apró vignettának, amelyet áhitattal rajzolok.

Németh Andor.

Budapesten, 1931. január.

FENTES S.
Válogatott
művei

10.
MŰESZET
ERŐLCS

218. 107

1011 - 1012

OSZK